KUDÜS
ERMENİ PATRİKHANESİ

Doç. Dr. YAVUZ ERCAN

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI
XIV. Dizi – Sa·3

KUDÜS ERMENİ PATRİKHANESİ

Doç. Dr. YAVUZ ERCAN

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ — ANKARA
1988

Annem Enise Ercan'ın
Kutsal Anısına

Yavuz Ercan

İÇİNDEKİLER

Sayfa

ÖNSÖZ IX
GİRİŞ 1

Birinci Bölüm

MISIR SEFERİNİN BAŞLAMASI

Ordunun yola çıkışı. Mercidâbık savaşı. Haleb'in Osmanlı yönetimine girişi. Şam'da kışlama. Suriye'nin Osmanlı yönetimine girişi. Kudüs'ün fethi tarihi. Yavuz Sultan Selim'in Kudüs ziyareti 3

İkinci Bölüm

ERMENİLERE TANINAN İMTİYAZLAR

Kudüs Ermeni patriğine verilen ilk ferman ve muhteviyatı. Konu ile ilgili olarak yabancı tarihçilerin görüşleri. Verilen diğer fermanlar ve bunların karşılaştırılması. Rum ve Ermeni kiliseleri arasındaki mücadele. Ermenilerle ilgili arşiv belgelerinin anahatlarıyla tanıtımı 15

Üçüncü Bölüm

FERMANLAR

Kudüs'e gönderilen 1, 3, 4, 5, 6, 7. ferman. İstanbul Ermeni patriği seçiminin onaylanması ile ilgili ferman. Yakubî-Süryanî patriği seçiminin onaylanması ile ilgili ferman. 33
SONUÇ 49
BİBLİYOGRAFYA 51
DİZİN 57
FOTOKOPİLER
HARİTA

ÖNSÖZ

Bu eser Türk-Ermeni ilişkilerinin başka bir yönüne açıklık getirmek üzere hazırlandı. Daha önce Türk Tarih Kurumu yıllık konferansları için hazırlanan metin, konunun öneminden dolayı genişletilerek küçük bir kitap haline getirildi.

Osmanlı İmparatorluğunun son elli yılında Avrupa devletlerinin çabalarıyla yaratılan "Ermeni Meselesi" defteri Gümrü anlaşmasıyla kapatılmıştı. 1965 yılından buyana Türkiye'ye yönelik yıkıcı bir politika izleyen bazı ülkeler, günümüzde devam eden "Ermeni Terörü"nü eski "Ermeni Meselesi"nin bir uzantısı olarak gösterme gayreti içine girmişlerdir. Bu durumda, geçmişde olmuş Ermeni olaylarını araştırma çalışmaları yoğunluk kazandığı gibi Türk-Ermeni ilişkilerinin geçmişi üzerinde çalışmalar da hızlanmıştır. Bu çalışmalarda daha çok İstanbul Gregoryen Ermeni patrikhanesi söz konusu edilmiştir. Oysa, Osmanlı İmparatorluğunda iki Gregoryen Ermeni patrikhanesi daha vardır. Bunlardan biri Emçiyazin Gregoryen Ermeni patrikhanesi, diğeri Kudüs Gregoryen Ermeni patrikhanesidir. İstanbul'daki patrikhane Fatih'in emri ve izni ile kurulmuş, Kudüs'deki patrikhane ise Osmanlı yönetimini Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferi sırasında tanımış ve onun izni ile varlığını sürdürebilmiştir.

I. Selim'in ve ondan sonra gelen padişahların Kudüs Ermeni patriklerine verdikleri fermanlarla tanıdıkları imtiyazlar, Fatih'in patrik Ovakim'e verdiği fermanın içeriğini tesbit etmek, "Kutsal Yerler Meselesi"nin esasını anlamak ve Osmanlı Devletinin Gayrimüslim vatandaşlarına nasıl davrandığını görebilmek bakımından önemlidir. Belgeler incelendiğinde kiliseler arasında ve kilise içindeki yoğun mücadelelerde Osmanlı Devletinin bir huzur kaynağı ve denge unsuru olduğu da açıkça görülecektir. Bütün bu gerçekleri bir kenara atarak meseleye başka yollardan çözüm aramanın bir sonuç vermeyeceği elbette kuşkusuzdur.

Bu küçük kitabın okuyanlara yararlı olmasını diliyor ve baskı sırasında emeği geçen herkese yürekten teşekkür ediyorum.

Yavuz Ercan
ANKARA 1987

GİRİŞ

Yavuz Sultan Selim'in Mercidâbık ve Reydaniye savaşları sonunda Mısır ve Suriye Türk egemenliğine geçmişti. Bölgede, askerî, idarî ve malî alanda yeni uygulamalar yapıldı. Osmanlı-Türk düzeni uygulamaları yapılırken Kudüs'de bulunan dinsel kuruluşlar da ele alındı.

Kudüs, Hıristiyanlığın kaynağı ve merkezi sayılması nedeniyle çeşitli yıllarda, çeşitli Hıristiyan mezheplerine ait patrikhâne ve piskoposlukları içinde bulunduruyordu. Ayrıca, Kudüs ve çevresinde hazret-i İsa'ya atfedilen bazı kutsal yerlerle, Meryem Ana ve diğer Hıristiyan azizlerine ait yerler ve binalar vardı. Bölge, İslam egemenliği altına girdikten sonra Hıristiyan topluluklarla bu kutsal yer ve binalar varlıklarını sürdürdüler. Kutsal yerlerin bakımı, korunması ve kullanılması değişik Hıristiyan mezheplere mensup topluluklara verildi. Bu topluluklardan biri de Ermeni toplumu idi. Kudüs, Osmanlı yönetimi altına girdikten sonra padişahlar, patrikhânenin ve Ermeni toplumunun hak ve imtiyazlarını belirten çeşitli fermanlar verdiler. Biz bu araştırmada:

a) Yavuz'un Mercidâbık savaşından sonra Gazze'ye gidinceye kadar hangi yolu izlediğini,

b) Osmanlı yönetimindeki ilk patrik Serkis'e verilen fermandaki fetih tarihinin yanlış olduğunu ve doğrusunun hangi tarih olması gerektiğini,

c) Yavuz'un Kudüs'ü ne zaman ziyaret ettiğini,

d) İlk fermanda, Ermenilere ne gibi hak ve imtiyazlar verildiğini,

e) Ondan sonra gelen padişahların Kudüs'deki Ermenilerle ilgili olarak 19. yüzyıl ortalarına kadar verdikleri fermanların bir kısmının içeriklerini, ele alıp açıklamaya çalışacağız.

Asıl konuya girmeden önce bazı özel isimlerin telaffuz ve imlâları üzerinde durmak istiyoruz. Bunlar, Mercidâbık, Kansu Gavri, Reydaniye ve Tumanbay kelimeleridir.

Bu isimler bugüne kadar konumuzla ilgili olarak yazılan kitap ve makalelerde genellikle yanlış telaffuzlarıyla geçmektedir. Özellikle Mercidâbık çok değişik imlâlarla yazılmıştır. Bunlar arasında en yaygın

olanları "*Merc-i Dâbık, Merci Dâbık, Mercidâbık, Merc-Dâbık*" imlâlarıdır[1]. İsim Arapça birleşik bir kelimedir. İlk kelime olan "*Merc*", Farsçadan Arapçaya geçmiştir ve Arapçada "*çayır, çayırlık*" anlamına gelir. "*Dâbık*" ise Haleb'in Kuzeyinde bir köy adıdır. Sözlük anlamı "*ökse, ökse otu*" demektir[2]. Bu Arapça birleşik ismi, Farsça isim tamlaması gibi "*Merc-i Dâbık*" şeklinde yazmak ancak Osmanlıca kuralları içinde mümkündür. Doğru imlâ, eğer "*merc*" kelimesinin irabını etkileyecek bir durum yoksa "*Mercü-Dâbık*", irabı etkileyecek harf-i cer varsa "*Merci-Dâbık*" şeklinde olmalıdır. Arapçada isimlerin irablarını sessiz okumak da mümkündür. Bu durumda "*Merc-Dâbık*" şekli de yanlış değildir. Biz bu kelimeyi araştırmamızda türkçeleşmiş şekliyle "*Mercidâbık*" olarak kullanacağız.

Diğer isimlerden Kansu Gavri de yine "*Kansuh Gûrî, Kansuh Gavri, Kansuh el-Gôri*" ve hatta "*Kansugavri*"[3] şeklinde geçmektedir. Doğrusu, Arapça kurallara göre "*Kansuh el-Gavri*"dir. Bazı kaynaklarda "*Kansu Gûrî*" olarak da geçmektedir. Biz bu yazımızda "*Kansu Gavri*" imlâsını kullanacağız[4].

Üçüncü isim Reydaniye'dir. Bu kelime Prof. Dr. Şinasi Altundağ ve Prof. Dr. Şehabettin Tekindağ'ın yazılarının dışında hemen hemen hep yanlış telaffuz edilerek "*Ridaniye*" şekline sokulmuştur[5]. Kahire'ye yakın bir yer adı olan kelimenin doğrusu "*er-Reydaniyye*"dir. Biz, Arapça harf-i tarifi atarak "*Reydaniye*" şeklini kullanacağız.

Son isim ise Tumanbay'dır. Bu kelime de genellikle "*Tomanbay*" şeklinde kullanılmıştır. Doğrusunun "*Tumanbay*" olması gerekir. "*Tuman*" kelimesinin Moğolca ve Türkçe'deki "*Tümen*" kelimesiyle aynı olduğunu sanıyoruz.

Kaynak ve araştırmalardan çoğu bu kelimelerin bir kısmını doğru, bir kısmını[6], bazan da hepsini yanlış imlâlarıyla kullanmışlardır.

[1] Bu kelimenin hangi kaynaklarda ve araştırmalarda, hangi imlâ ile geçtiğini burada belirtmeyeceğiz. Bulabildiğimiz bütün kaynak ve araştırmalar, yazımızın sonunda kısa bir bibliyografya olarak verilecektir.

[2] Şemseddin Sami, Kâmûs-ı Türkî, İstanbul 1318; Lütfi Paşa, Tevârih-i Âl-i Osman, İstanbul 1314, s. 250; J.W. Redhouse, A Turkish and English Lexicon, Constantinople 1890 ve diğer Türkçe ve Arapça sözlükler.

[3] Karasapan, Filistin ve Şarkü'l-Ürdün, İstanbul 1942, c. I, s. 103.

[4] "Kansu Gavri" imlâsının doğru olduğu hakkında bk. İbrahim Kafesoğlu, İslam Ansiklopedisi, Kansu maddesi, s. 162. Hammer de "Kansu Gavri" imlâsını kullanmıştır. Ayrıca bk. Sutherland Menzies, Turkey Old and New, London 1880, c. I, s. 173

[5] Altundağ, İslam Ansiklopedisi, I. Selim maddesi; Tekindağ, Memlûk Sultanlığı Tarihine Toplu bir Bakış, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, İstanbul 1971, sayı 25, s. 1-38.

[6] Örnek için bk. Hammer, Histoire de l'Empire Ottoman, Paris 1836, c. IV, s. 276 (Kansu Gavri), 300 (Tumanbay), 301 (Merc-Dâbık), 305 (Ridaniye).

Birinci Bölüm

MISIR SEFERİNİN BAŞLAMASI

Ordunun yola çıkışı. Mercidâbık savaşı. Haleb'in Osmanlı yönetimine girişi. Şam'da kışlama. Suriye'nin Osmanlı yönetimine girişi. Kudüs'ün fetih tarihi. Yavuz Sultan Selim'in Kudüs ziyareti.

Yavuz Sultan Selim tahta çıktığı sırada Osmanlı Devletinin Doğu sınırı yaklaşık Fırat nehrine dayanmıştı. Doğu Anadolu'nun Doğu yarısı Safavî Devleti yönetiminde idi ve Çaldıran zaferinden sonra bölgenin tümü Osmanlı yönetimi altına alındı. Güneydoğu Anadolu (Malatya dahil) henüz Kölemenlerin elinde idi. Osmanlı Devleti ile Kölemen Devleti arasında bir tampon devlet olarak Dulkadıroğulları bulunuyordu. Osmanlı Devleti ile Kölemenler arasındaki siyasal ilişkiler daha Fatih zamanında bozulmuş, II. bayezid zamanında Çukurova'daki nüfuz mücadelesi yoğunlaşmış ve Yavuz dönemine gelinceye kadar bu bozuk ilişkiler artan bir tempo ile devam etmişti.

İki devlet arasındaki ilişkilerin bozulmasının asıl sebebi, Kölemenlerin Suriye üzerindeki endişeleri idi. Yavuz Sultan Selim'den önceki yıllarda Kölemenler, Toroslara kadar Akdeniz bölgesinin Doğu yarısını ve Güneydoğu Anadolu'yu yönetimleri altına almışlardı. Yavuz dönemine gelindiğinde Doğu Akdeniz bölgesinin hemen hemen hepsi Osmanlı yönetimine geçmişti. Suriye'nin de Osmanlı yönetimi altına girmesi bu ilerlemenin doğal sonucu olarak görülüyordu. Oysa Kölemenler için Suriye, Mısır'ın anahtarı durumundaydı. Bu sebeple de Suriye'nin büyük önemi vardı. Kölemen Devleti, Osmanlıların Güneydeki ilerlemelerine ciddî bir şekilde karşı koyamıyor fakat ele geçen her fırsatı da değerlendirmeye çalışıyorlardı. Osmanlı şehzadeleri veya tahtda hak iddia edenler zaman zaman Kölemenlere kaçıyor ve burada çok iyi karşılanıyorlardı. Mesela, Şehzade Ahmed'in ölümünden sonra oğlu Kasım, lalası tarafından Haleb'e kaçırılmıştı. Henüz 13 yaşında bulunan bu şehzadeyi Kansu Gavri gizlice Kahire'ye getirtmiş ve zamanı geldiğinde, Osmanlı padişahına karşı kullanmayı düşünmüştü.

İlişkilerin bozulmasının diğer bir sebebi de Dulkadıroğlu Alâaddin bey'in izlediği politika idi. Dulkadıroğlu, beyliğinin varlığını ve devamını

Osmanlılarla Kölemenler arasında sağlayacağı denge politikasında arıyor fakat yine de Safavîler ve özellikle Kölemenler tarafına ağırlık veriyordu. Nitekim, Çaldıran seferine katılması için yapılan öneriyi reddetmiş, o an için ülkesinin çıkarını Kölemen ve Safavî dostluğunda aramayı uygun bulmuştu. Bu durumu gözardı etmeyen Osmanlılar, Dulkadır topraklarını ele geçirmişler ve Alâüddevle'nin başını da Mısır'a göndermişlerdi. Bölgenin ele geçirilmesiyle Osmanlılar, Suriye kapılarına dayanmış oldular.

Yavuz Sultan Selim, Çaldıran savaşına giderken Kölemen sultanına birleşmeyi önermiş fakat Kölemen Devleti bu savaşda tarafsız kalmayı yeğlemişti. Savaş sonunda, Osmanlı ordusunun yeniden Safavî ülkesine yürüyeceği söylentileri Şah İsmail'i endişelendirdiği gibi, aynı yılın ortalarında Dulkadır Beyliğinin ortadan kaldırılması da Kölemen Sultanlığı için endişe verici bir durum yaratmıştı.

I. Selim'in Suriye ve Mısır üzerine yürümesinin bir sebebi de Kölemen ülkesindeki iç durum idi. Kansu Gavri halkının büyük bir kısmı tarafından sevilmiyordu. Vergileri artırmış, düşük ayarlı para bastırmış, enflasyonun yükselmesine sebep olmuş ve hayır kurumları ile vakıflara ait hükümleri hiçe saymaya başlamıştı. Diğer taraftan Ümit Burnu'nun keşfi ile Mısır önemli gelir kaynaklarından birini kaybetmiş ve ekonomik sıkıntı içine düşmüştü. Kölemen Devletinin ilerigelenlerinden Halep Valisi Hayırbay ve Canberdi Gazalî, Osmanlılarla dostça ilişkiler kuruyorlar, bu da Yavuz'un Mısır üzerindeki düşüncelerinde etkili oluyordu.

Uzun yıllardan beri Osmanlı Devleti için bir endişe ve sıkıntı kaynağı olan Kölemenler sorununa kesin bir çözüm getirmek amacıyla I. Selim, Dîvân-ı Hümâyûn'u toplayıp görüşlerini aldı. Sonunda Kölemenler üzerine yürümeye karar verdi. Ancak seferin Mısır üzerine olduğunu özellikle gizlemeye çalıştı.

Ordu 5 Haziran 1516 tarihinde İstanbul'dan yola çıktı. Kaynaklar, Osmanlı ordusunun asker sayısını 50.000 ile 80.000 arasında top sayısını ise 300 ile 800 arasında vermektedir. Herhalde kesin olan nokta Osmanlı ordusunun Kölemen ordusundan teknik bakımdan daha ileri durumda bulunduğudur.

Taht kaymakamı olarak üçüncü vezir Pirî Mehmet Paşa İstanbul'da bırakıldı. Şehzade Süleyman, Rumeli'nin korunması için Edirne'ye çağırıldı. Herzekzâde ise geçici olarak Bursa'da bırakıldı. Osmanlı donanması ise Suriye kıyılarına gönderildi. Ordu hızla hareket edip anahatlarıyla Tuzla-İzmit-Değirmendere-Yenişehir-Kütahya-Afyon-Ak-

şehir-Ilgın-Konya-Karapınar-Niğde-Kayseri-Sarız-Elbistan üzerinden 28 Temmuz 1516 tarihinde Malatya'ya geldi. Osmanlı padişahı artık Kölemen toprakları üzerinde bulunuyordu. Şehir savunmasız olduğu için savaş yapılmadan girildi. Padişah Tohma çayırında iken seferin Mısır üzerine olduğunu bildirdi ve 5 Ağustos 1516 tarihinde Malatya'dan Güneye dönüldü. Bu noktaya kadar harekât sürekli Doğu'ya doğru yapılmış ve seferin hedefi saklanmaya çalışılmıştı.

Ordu Anteb'e yaklaşınca Kölemenlerin Antep Valisi Yunus Bey, Osmanlı hizmetine geçerek orduya klavuzluk etme görevini üzerine aldı. Bölgedeki kaleler Osmanlı öncüleri tarafından birer birer ele geçirildi. İki ordu 24 Ağustos 1516 tarihinde Haleb'in Kuzeyinde Mercidâbık denilen yerde karşılaştı. Osmanlı ordusunda Padişahın yanında Kapıkulu Piyadeleri ve Atlıları vardı. Sağ kolda Anadolu Beylerbeyi Zeynel paşa, Karaman Beylerbeyi Hüsrev Paşa, Şehsuvaroğlu Ali Bey ve Ramazanoğlu Mahmut Bey bulunuyordu. Sol kolda ise Sinan Paşa ve Bıyıklı Mehmet Paşa vardı. Kölemen ordusunun sağ kolunda Halep Emirü'l-ümerası Hayırbay, sol kolunda Şam Naibü's-saltanası Sibay, merkezde de Sultan Kansu Gavri bulunuyordu.

Şafakla birlikte savaş başladı. Yaklaşık altı saat sürdü. Bir ara Osmanlı ordusunun sağ ve sol kanatlarında sarsılma görüldü. Fakat Padişah'ın Sadrazam Sinan Paşa'yı sağ, Yunus Paşa'yı da sol kanadı takviye etmekle görevlendirmesi ve kendisinin de savaş alanında görünmesi durumu düzeltti. Savaşın kazanılmasında topların ve 20.000 kadar tüfekli Yeniçerinin de etkisi büyük oldu. Kölemen ordusu yenildi ve Kansu Gavri öldü. Dağılan Kölemen ordusunun ardından Osmanlı ordusu kısa sürede bütün Suriye'yi ele geçirdi.

Osmanlı ordusunun Şam'a gelinceye kadar bundan sonra izlediği yol ve konak yerleri şunlardır:

— 26 Ağustos 1516, Hilan konağı
— 28 Ağustos 1516, Halep
— 15 Eylül 1516, Halep'den hareket
— 16 Eylül 1516, Tuman Hanı konağı
— 17 Eylül 1516, Eski Halep konağı
— 18 Eylül 1516, Sultan Höyüğü konağı
— 19 Eylül 1516, Meşhed konağı
— 20 Eylül 1516, Hama konağı

— 21 Eylül 1516, Restan konağı
— 22 Eylül 1516, Hums konağı
— 23 Eylül 1516, Ayn-ı Kasab konağı
— 24 Eylül 1516, Kara (Kura) konağı
— 25 Eylül 1516, Nebk konağı
— 26 Eylül 1516, Kuteyfa konağı
— 27 Eylül 1516, Kasîr konağı
— 28 Eylül 1516, Şam

Kısaca özetlenecek olursa Yavuz'un, Mercidâbık savaşı ile birlikte Suriye'ye girişinden Gazze'ye gidişine kadar olan olayların hepsi 1516 (Hicrî 922) yılı içinde geçmiştir. Safavî hükümdarı Şah İsmail üzerine sefere çıktığını bildirerek İstanbul'dan ayrılan Yavuz, Malatya'ya kadar gelmiş ve burada [7] Mısır hükümdarı Kansu Gavri'nin, Şah İsmail'e yardım ettiğini ve Osmanlı ordusunu ve ülkesini arkadan vurma tehlikesi bulunduğunu ileri sürerek ansızın Güneye dönmüştür [8]. 24 Ağustos 1516 (25 Recep 922)'da [9] Haleb'in Kuzeyinde Mercidâbık denilen yerde yapılan savaşda Kölemen ordusu yenilmiş ve Kansu Gavri de ölmüştür.

Savaşın ertesi günü Davut peygamber mezarını ziyaret edip 28 Ağustos'da (29 Recep) Haleb'e geldi. Halep'de iken, buraya bağlı kalelerin hepsi Osmanlı yönetimi altına girdi [10]. Yavuz, Halep'de yaklaşık onbeş gün kadar oturdu ve eyaleti Karaca Paşa'ya, kadılığı Kemal Çelebi'ye ve defterdarlığı ise Abdullah Paşazade Abdi Çelebi'ye verdi.

[7] Tohma çayırındaki ordugâhda. Bu konuda geniş bilgi için Hoca Saadettin Efendi'nin "Tacü't-tevârih"ine bakılabilir. Ayrıca, Ş. Tekindağ, II. Bayezid Devrinde Çukurova'da Nüfuz Mücadelesi. İlk Osmanlı-Memlûklu Savaşları (1485-1491), Belleten, c. XXX, s. 368; Jabernheim, İslam Ansiklopedisi, Memlûkler maddesi; Kramers, İslam Ansiklopedisi, Mısır maddesi.

[8] Olaylar, Yavuz'un Mısır seferine çıkmaya çok önceden karar verdiğini göstermektedir. Seferin ilk hedefi bir şaşırtmaca, Malatya'da ileri sürülen iddialar ise seferi meşru göstermek için bahanedir. Yine olaylar, Kansu Gavri'nin de, bu seferin Mısır üzerine olduğunu çok önceden bildiğini veya en azından kuvvetle tahmin ettiğini göstermektedir.

[9] Bu tarih, Hoca Saadeddin Efendi'de (Tâcü't-Tevarih, Parmaksızoğlu yayını, c. IV, s. 284) 25 Ağustos 1516 (26 recep 922)'dir. Kaynaklarda, tarihlerin ay ve yılları çoğunlukla birbirini tutmakta fakat gün'de bazan farklılıklar olmaktadır. Biz bu tarihlerle ilgili kaynakları genellikle dipnotlarda göstermeyeceğiz. Çünkü, konuyla ilgili kısımlar kaynaklarda üç-beş sayfayı geçmemektedir. Ayrıca, bu kaynaklar yazımızın sonunda toplu olarak verilecektir. Hoca Saadeddin Efendi, İbni İyas, Haydar Çelebi ve bazı Selimnâmeler konumuzla ilgili en ayrıntılı kaynaklardır.

[10] Bu kaleler, Tarsus, Adana, Sis, Antakya, Malatya, Divriği, Kal'atü'r-rum ve Antep'dir.

Ordu, Hama (20 Eylül) ve Hums (22 Eylül) üzerinden Şam'a hareket etti. Hemen hemen bütün kent ve kaleler "*aman*"la teslim oldu. Önemli merkezlerden Hama, Güzelce Kasım Paşa'ya, Hums ise İhtimanoğlu'na verildi[11]. 28 Eylül'de (29 Şaban) Şam'a gelindi. Padişah, Şam'ın dış mahallelerinden "Mastaba" denilen yere otağını kurdurdu[12]. Oniki gün burada otağında kalan padişah, 9 Ekim'de kentin içine yerleşti. Yavuz, Şam'da Suriye atabeglerinden kalan "Ablak" sarayında oturdu. Diğer devlet ileri gelenleri de uygun binalara yerleştiler. Ordu da kışlamak üzere Şam ve çevresine yerleştirildi. Timarlı sipahiler evlerine gönderildiler.

28 Eylül/16 Aralık tarihleri arasında yaklaşık seksen gün Şam'da oturuldu. Şam'da geçen aylar Hicrî tarihle 1 Ramazan/20 Zilkade aylarına rastlamaktadır. Şam'a gelişin ilk ayında Suriye'nin diğer önemli yerleşme merkezleri Osmanlı yönetimi altına girdi ve buralara yeni atamalar yapıldı. Trablus'a İskender Paşa oğlu Mustafa Bey, Kudüs'e Evrenuz Bey oğlu İskender Bey[13], Safed'e Mustansıroğlu[14], Gazze'ye İsa Bey oğlu Mehmet Bey atandılar.

Yavuz, Şam'da iken Sinan Paşa bir miktar askerle Gazze yöresine gitti. Bu arada, Kölemen beylerinden olup şimdi Osmanlı hizmetinde bulunan Çerkez Murat Bey elçi olarak Tumanbay'a gönderildi (11 Kasım). Tumanbay'a, Osmanlı egemenliğini tanıması önerildi. Öneri reddedildi ve elçi öldürüldü.

Sefer hazırlıklarını tamamlayan padişah 16 Aralık'da Şam'dan hareket etti. Önemli bir yerleşme merkezine uğramadan 27 Aralıkta Calculiye yurduna konuldu. Burada iken Sinan Paşa'nın 21 Aralık'ta Canberdi'ye karşı kazandığı Han Yunus zaferinin haberi geldi. Ertesi gün Remle'ye gidildi.

İki gün Remle'de oturulduktan sonra, padişah bir kısım askerle birlikte Doğuya dönüp Kudüs'e gitti. 1 Ocak 1517'de tekrar Remle'ye döndü.

[11] Solakzade'de (s. 391) İhtimanoğlu, Müneccimbaşı'da (c. III, s. 463) Hatmanzâde.

[12] Mastaba'ya geliş tarihi Müneccimbaşı'da baskı hatası olarak 923 olarak gösterilmiştir (c. III, s. 463).

[13] Haydar Çelebi'de (Feridun Bey, c. I, s. 481) Kudüs ve Gazze'nin 30 Eylül'de (3 Ramazan) İsa Bey oğluna verildiği kayıtlıdır. Ayrıca, C.T. Karasapan "Filistin ve Şarkü'l-Ürdün" adlı eserinde (s. 105), Kudüs'e sancakbeyi olarak Bayram Çavuş'un atandığını kaynak göstermeden yazmaktadır.

[14] Feridun Bey (c. I, s. 481), Müneccimbaşı (c, III, s. 463), Hoca Saadeddin Efendi (Parmaksızoğlu yayını, c. IV, s. 296) Safed sancağına Mustansıroğlu'nun atandığını yazmaktadır. Bu isim Solakzâde'de (s. 391) Muzafferoğlu şeklinde geçmektedir.

Remle'den Güneye hareketle 2 Ocak'da Sedud yurduna, 3 Ocak'da ise Gazze'ye gelindi. Ordu 7 Ocak tarihine kadar Gazze'de bekledi. Bu tarihde padişah bir kısım askerle Bîri's-sebi üzerinden Halilü'r-rahman'a (Hebron) gitti[15]. 8 Ocak'da Halilü'r-rahman'da kalındı ve 9 Ocak'da Gazze'ye dönüldü. 10 Ocak'da Mısır'a yürüyüş hazırlığı yapıldı ve Sinan Paşa bir miktar askerle ileri gönderildi. Ordu yürüyüşüne devam ederek 11 Ocak'da Deyr konağına gelindi. 12 Ocak'da Han Yunus geçilerek Zafa (Zaka) konağına varıldı. Osmanlı ordusu buradan yürüyüşüne devam edecek ve Yavuz, bilinen Mısır seferini tamamlayacaktır. Burada belirtilmesi gereken nokta, kaynaklarda konaklar konusunda da tam birlik olmamasıdır. Sözgelişi, sözünü ettiğimiz son konak Han Yunus için Feridun Bey (veya Haydar Çelebi Ruznâmesi) iki ayrı yerde, iki değişik ifade kullanmıştır. Birinde[16] 9 Ocak'da Gazze'den hareketle 10 Ocak'da Han Yunus konağına[17] gelindiği kayıtlıdır. Diğerinde ise[18] padişahın 8 Ocak'da Halilü'r-rahman'a gidip, 9 Ocak'da ziyaret edip, dönüp orduya katıldığı, 10 Ocak'da yine Mısır yönüne gitme hazırlığı yapıldığı, Sinan Paşa'nın bir miktar askerle ileri gönderildiği ve 11 Ocak'da yola çıkılıp Deyr konağına gelindiği ve nihayet 12 Ocak'da Zafa adlı konağa gelinip, Han Yunus konağının geçildiği kayıtlıdır. Aynı kaynakta Şam'dan çıkışdan sonraki konaklarda da birlik yoktur.

Osmanlı ordusunun Şam'dan sonra izlediği yol ve konak yerleri şunlardır:

— 16 Aralık 1516, Şam'dan hareket
— 17 Aralık 1516, Buruç Hanı konağı
— 18 Aralık 1516, Sâsâ konağı
— 19 Aralık 1516, Kuneytra konağı
— 20 Aralık 1516, Yakup Peygamber Köprüsü konağı

[15] Padişah, Halilü'r-rahman'a giderken yanında Yunus Paşa, Hüseyin Paşa, Yeniçeri Ağası, Sipahioğlanı Ağası ve Silahdarbaşı ile bölükleri halkından 500 asker ve 1000 Yeniçeri vardı.

Halilü'r-rahman'a giderken Bîri's-sebi üzerinden geçildiğini Fuat Gücüyener "Yavuz Sultan Selim" adlı eserinde (İstanbul 1945, c. II, s. 144) kaynak göstermeden belirtmektedir. Kaynak gösterilmemesine rağmen bu görüş doğru kabul edilebilir. Çünkü, Kuzeyde daha kısa yol vardır fakat güvenli ve elverişli değildir.

[16] Feridun Bey, Münşeatü's-selâtîn, c. I, s. 452.

[17] Birbuçuk menzillik uzak bir yol.

[18] Feridun Bey, Münşeatü's-selâtîn, c. I, s. 484.

— 21/22 Aralık 1516, Mine Hanı konağı
— 23 Aralık 1516, Aynü't-tüccar konağı
— 24/25 Aralık 1516, Lecun Hanı konağı
— 26 Aralık 1516, Kakun konağı
— 27 Aralık 1516, Calculiye konağı
— 28 Aralık 1516, Remle konağı
— 31 Aralık 1516, Kudüs ziyareti (yalnız Padişah ve erkânı)
— 1 Ocak 1517, Remle konağı (Küdüs'den dönüş)
— 2 Ocak 1517, Sedud konağı
— 3 Ocak 1517, Gazze konağı
— 7 Ocak 1517, Halilü'r-rahman ziyareti (Padişah ve erkânı)
— 9 Ocak 1517, Gazze konağı (Halilü'r-rahman'dan dönüş)
— 10 Ocak 1517, Gazze'den hareket
— 11 Ocak 1517, Deyr konağı
— 12 Ocak 1517, Zaka (Zafa) konağı

Yavuz Sultan Selim ve Osmanlı ordusu Suriye'yi bir ucdan diğer uca geçerken yaklaşık 26 menzil katetmiştir. Bu arada Padişah yedi kez ordudan ayrılıp kutsal yerleri ziyaret etmiştir. Bu kutsal yerler sırasıyla şunlardır:

— 25 Ağustos 1516, (Mercidâbık zaferinin ertesi günü), Davut Peygamber mezarı
— 17 Eylül 1516, İshak Peygamber mezarı
— 20 Eylül 1516, Zeynü'l-âbidin mezarı
— 19 Aralık 1516, Yusuf Peygamber kuyusu
— 22 Aralık 1516, Şuayıp Peygamber mezarı
— 30 Aralık 1516/1 Ocak 1517, Kudüs ziyareti
— 7/9 Ocak 1517, Halilü'r-rahman ziyareti

Kudüs'ün Osmanlı yönetimine geçişi ile, Yavuz'un Kudüs'ü ziyareti ayrı tarihlerdir. Kudüs'ün padişah tarafından ziyaret edilmesi tarihi kesin denilecek kadar bellidir. Fakat Osmanlı yönetimi altına giriş tarihi, bulabildiğimiz kaynakların hiçbirinde yoktur. Olay, Yavuz Şam'da kışı geçirirken olmuştur. Kaynakların ifadeleri fetih şekli konusunda değişiktir. Bazıları fethedildiğini, bazıları ise kendiliğinden Osmanlı yönetimini seçtiğini yazmaktadır. Ancak, Kudüs'ün son Kölemen valisi (Kudüs naibi)

İli-Bay (Eli-Bay, İlli-Bay, Elli-Bay)[19] Han Yunus savaşında Mısır ordusundadır. Bu nedenle Kudüs'ün kendiliğinden Osmanlı yönetimine girmiş olması kuşkuludur. Olayların gidişinden anlaşıldığına göre Kudüs'ün fetih tarihi Ekim 1516'da (Ramazan 922) olmuştur. İli-Bay bu tarihde kenti terkedip Mısır'a gitmiş ve sonradan 21 Aralık'da Han Yunus savaşına katılmış olabilir. Nitekim Feridun Bey'de[20] Kudüs ve Gazze sancağının 30 Eylül 1516'da (3 Ramazan 922) İsa Bey oğluna verildiği kayıtlıdır. Araştırmamızın asıl konusu olan fermanda Kudüs'ün Hicrî 25 Safer'de fethedildiği yazılıdır. Yıl yazılmamıştır. Hem Başbakanlık Arşivindeki iki kopyada, hem de Topkapı Sarayı Arşivindeki kopyada aynı tarih vardır. Bu tarihin doğru olması mümkün değildir. Çünkü, 25 Safer 922 tarihinde (30 Mart 1516) Yavuz, İstanbul'dadır. 25 Safer 923 tarihinde ise (19 Mart 1517) Yavuz, Mısır'dadır ve bu her iki tarihde de Kudüs'ün fethedilmiş olması mümkün değildir. Esasen Kudüs'ün, Yavuz Şam'da kışlarken fethedildiğini hemen hemen bütün kaynaklar yazmaktadırlar. Bu durumda, fermanı kopya edenin (veya edenlerin) tarihi yanlış yazdığı ortaya çıkmaktadır. Fermandaki "*Safer*" kelimesini başka türlü okuma ihtimali de yoktur. Çünkü, Safer ayının sıfatı olan "*Hayr*" kelimesi açık olarak okunmaktadır. Tarih, "*...mâh-ı Saferü'l-hayrın yirmi beşinci günü...*" şeklindedir. Eğer yanlışlık sadece Safer kelimesinde ise, yazılış bakımından bu aya en çok benzeyen ay Ramazan ayıdır[21] ki 25 Ramazan 922 tarihi (22 Ekim 1516) fetih için en uygun tarihdir. Fetih işinin Ramazan ayı içinde olduğunu ayrıca yukarıda belirtmiştik.

Elimizdeki belgeyi ilk kez kullanan Selahattin Tansel'dir[22]. Tansel, kitabında belgeyi birkaç satırla tanıtmış ve yine aynı sayfadaki dipnotda "*25 Safer*" tarihinin hangi yıla ait olduğu konusunu açıklamaya çalışmıştır. Ancak, Tansel daha başlangıçta yanılgıya düşmüştür. Bu yanılgı, fermanın başında ve sonundaki tarihleri aynı sanmasıdır. Oysa, belgenin ilk satırında kayıtlı olan tarih başka, son satırda kayıtlı olan tarih başkadır. Tansel'i yanıltan sebep Başbakanlık Arşivindeki kopyaları görmemiş olmasıdır. Topkapı Sarayındaki kopyada, belgenin başında Kudüs'ün 25 Safer'de fethedildiği, sonunda ise sadece 923 tarihi vardır. Böyle olunca Tansel, başdaki ay ve günü, sondaki yıl ile birleştirmiş ve 25 Safer 923 (19 Mart

[19] الى باى

[20] Feridun Bey, Münşeatü's-selâtîn, c. I, s. 481.

[21] رمضان–صفر

[22] Yavuz Sultan Selim, Ankara 1969, s. 160.

1517) tarihini ortaya çıkarmıştır ve bu tarihde Yavuz, Mısır'da olduğundan, yılın yanlış yazılmış olabileceğini düşünmüştür.

Başbakanlık Arşivindeki kopyalarda, ilk satırdaki "25 Safer" tarihinden ayrı olarak fermanın yazılış tarihi gün, ay ve yıl olarak açık biçimde yazılmıştır ve bu tarih 9 Kasım 1517'dir (24 Şevval 923). Başbakanlık Arşivindeki her iki kopyada da ayın baş harfi yazılmıştır. Bu harf "Rebiyyü'l-ahir" de okunabilir. Fakat 24 Rebiyyü'l-ahir 923 (16 Mayıs 1517) tarihinde Yavuz yine Mısır'da ve İskenderiye'ye gitmek üzere Reşid yolundadır. Dolayısıyla bu harfi "*Şevval*" okumak gerekir. Çünkü, Topkapı Sarayındaki kopyada, fermanın Kudüs'de yazıldığı kayıtlıdır[23]. Sonuç olarak, ferman 9 Kasım 1517'de (24 Şevval 923) Kudüs'de yazıldığına göre bu olay, Yavuz'un 17 Ekim 1517'de Şam'a gelip[24] uzun bir süre kaldığı sırada olmuştur. Fermanın yazılış tarihi bu olduğuna göre, baştaki "*25 Safer*" tarihi de Kudüs'ün fetih tarihi olmaktadır ve doğrusu 25 Ramazan 922 olmalıdır.

Osmanlı padişahının Kudüs'ü ziyaret tarihinin kesin denilecek kadar açık olduğunu yukarıda belirtmiştik. Yavuz, Şam'dan ayrıldıktan sonra 27 Aralık 1516'da Calculiye konağına gelmiş ve burada Han Yunus zaferinin haberini almıştır. Ertesi gün Remle'ye gelindi ve 28/30 Aralık tarihleri arasında burada oturuldu. Ordu, Remle'de kaldı ve 31 Aralık'da padişah, bir kısım devlet adamı ve askerle Kudüs'e hareket etti.

Kudüs ziyareti sırasında Yavuz'un yanında Yunus Paşa[25], Hüsam Paşa, Hafız Mehmet[26], Hasan Can[27], Molla İdris (İdris-i Bitlisî), Beylerbeyiler, Divan kâtipleri[28], Nişancı, Silahdar Ağalar ve kâtipleri, kazaskerler, Sağ ve Sol Ulûfeciler, Sağ ve Sol Garipler, 1000 tüfekçi Yeniçeri ve 500 Sipahi[29] vardı.

[23] Başbakanlık Arşivindeki kopyalarda, fermanın nerede yazıldığı kaydedilmemiştir.

[24] Mısır seferi dönüşünde Şam'da kaldığı bu süre, birincisinden daha uzun sürmüş ve 22 Şubat 1518 tarihinde İstanbul'a gitmek üzere kentden ayrılmıştır.

[25] Kudüs'e gidenler arasında Yunus Paşa'nın adı Haydar Çelebi'de geçmektedir (Feridun Bey, Münşeatü's-selâtîn, c. I, s. 483). Fetihname-i Diyar-ı Arab'da ise Yunus Paşa'nın Ordu ile birlikte Remle'de kaldığı yazılıdır (S. Tansel, Fetihname-i Diyar-ı Arab, Tarih Vesikaları Dergisi, sayı 17, s. 318, İstanbul 1958).

[26] Hafız Mehmet, Hasan Can'ın babası, Hoca Saadeddin Efendi'nin dedesidir (bk. H.S. Efendi, Tacü't-tevarih, Parmaksızoğlu yayını, c. IV, s. 306).

[27] Hoca Saadeddin Efendi'nin babası Hasan Can, Şam'da iken padişahın yanında idi. Muhtemelen Kudüs'de de yanında idi.

[28] Ruzname yazarı Haydar Çelebi, Divan kâtipleri arasında idi.

[29] Fetihname-i Diyar-ı Arab'da 500 piyade tüfekçi ve 1000 seçkin Sipahi olduğu kayıtlıdır (s. 318).

Sabahın erken saatlerinde yola çıkan padişah, öğleden sonra [30] Kudüs'e ulaştı. Şam'dan ayrıldıktan sonra yolda şiddetli yağmurlar yağmış ve deprem olmuştu. Kudüs'e gelirken de çok fazla yağmur yağdığı kaynaklarda yazılıdır. Esasen, Yavuz'un Mısır seferi sırasında, yani 1516 yılında, genel olarak Filistin bölgesine uzun yıllardır görülmeyen aşırı ölçüde yağmur yağmıştır. Nitekim, Halilü'r-rahman ziyaretine giderken ve dönüşte yine yağmur ve kar yağacaktır. Seferin bundan sonraki bölümünde, hatta Sina yarımadasında çölü geçerken yağmur yağmış ve bu da geçişi kolaylaştırmıştır [31].

İkindi vakti Kudüs'e gelen padişah, kentin dışında kurulan otağında biraz dinlendi. Kudüs Ermeni patriki III. Serkis, Kudüs Rum patriki Attalia bütün ruhbanları ile ve kent halkı gelip padişahı karşıladılar [32]. Bundan sonraki kent ziyareti en ayrıntılı biçimde Fetihname-i Diyar-ı Arab'da anlatılmaktadır. Mescid-i Aksa görevlilerine adam gönderilerek akşam namazının orada kılınacağı bildirilir [33]. Görevliler tarafından cami 12.000 kandille aydınlatılır. Padişah kente girince önce Kubbe-i Sahra [34] tarafına yönelir. Ellibeş hatve [35] yüründükten sonra merdivene gelinir. Onbeş basamak çıkıp, altmış hatve gidildikten sonra Kubbe-i Sahra kapısından girilip Rummân-ı Davut peygamber [36], Nahl-i Hamza ziyaret edilir. Hacer-i Sahra'nın etrafında dönülür [37]. Onüç basamakla Kubbe-i

[30] İkindi vakti. Kaynakların çoğu, padişahın ikindi vakti Kudüs'e ulaştığını yazmaktadır. Yalnız H. Saadeddin Efendi (c. II, s. 349) güneş batıncaya kadar yolculuk yaptığını, Hammer ise (Devlet-i Osmaniye Tarihi, Ata Bey tercümesi, c. IV, s. 212) geceleyin Kudüs'e girdiğini yazmaktadır.

[31] 1516 yılındaki bu aşırı yağışlar ve iki yerde görülen deprem, bölgede pek sık rastlanmayan coğrafya olaylarındandır.

[32] Kudüs Ermeni patrikliği I. Abraham'la başlar (patriklik süresi 637-669). Bu tarihde başlayan patriklik makamına 1507 yılında III. Serkis gelir. Yavuz'u 31 Aralık 1516 yılında karşılamaya çıkan bu patriktir ve patrikliği 1523 yılına kadar sürer. Yerine geçen Mardinli II. Haçadur (Astvatzatour) 1544 yılına kadar patriklik yapar.

[33] Mescid-i Aksa, Süleyman mabedi'nin bulunduğu yerde yaptırılmış bir camidir.

[34] Kubbe-i Sahra, Beytü'l-haram civarında, bir taş (Hacer-i Sahra) üzerine kubbe yapılmış, daha sonra birçok değişiklikler geçirip cami ve ziyaret yeri haline gelmiştir. Burada pek çok kutsal eşya vardır. Altında bir mağara (mahzen) bulunmaktadır. Kutsal eşyalar arasında Cebrail'in ve Peygamberin el izi, yine Peygamberin ayak ve baş izi, Peygamberin ve hazret-i Ömer'in bayrakları, hazret-i Hamza'nın kalkanı, Peygamberin çaktığı altın çiviler sayılabilir. Burası genellikle yanlış olarak *"Ömer Camii"* diye bilinir.

[35] Hatve, yaklaşık bir adımlık uzunluk ölçüsüdür.

[36] Rivayete göre, Davut ve İlyas peygamberler burada ibadet etmişlerdir. Başka bir rivayete göre de hazret-i Süleyman'ın mezarı buradadır.

[37] Kubbe-i Sahra içindeki bu kayanın etrafında dönme şekli Kâ'be'dekinden farklıdır. Burada kaya sağ tarafa alınarak dönülür.

Sahra altına inilip iki rekât hacet namazı kılınarak çıkılır. Kubbe-i Sahra'nın sol yanındaki mihrab önünde de namaz kılınıp dua edilir. Namazdan sonra Kubbe-i Sahra'dan çıkılır ve görevlilerine ihsanlar dağıtılır. Kubbe-i Sahra'nın sofasından inilip 150 hatve gidilerek Beytü'l-haram [38] avlusu geçilip Mescid-i aksa kapısına ulaşılır. Görevliler kokulu mumlarla padişahı karşılarlar. İçeri giren padişah orasının 12.000 kandille süslendiğini görür. 185 hatve yürüyüp mihrab önüne gelir. Bu sırada akşam namazı vakti gelmiştir. Namaz kılınır ve kılındıktan sonra mihrabın iki yanındaki dikmeler (sütun) ziyaret edilip, biraz dinlenilir. Tekrar mihrabın önüne gelinip iki rekât hacet namazı daha kılınıp, dua edilir. Duadan sonra yatsı namazı vakti gelir [39], bu da kılındıktan sonra dışarı çıkılır ve görevlilerine ihsanlar dağıtılır. Buradan çıkılıp otağ'a gidilir ve gece orada geçirilir.

Ertesi sabah, binlerce koyun ve deve kurban edilir ve tekrar Kubbe-i Sahra ziyaret edilir. Mescid-i Aksa'da iki rekât hacet namazı kılınır. Bunların dışında kalan bütün görülecek yerler gezilir. Kudüs halkına ihsanlarda bulunulur ve Remle'ye doğru yola çıkılır. O gün yine pek çok yağmur yağar ve yatsı vakti ordugâha ulaşılıp, otağ'a inilir.

Haydar Çelebi, padişahın akşam namazını Mescid-i Aksa'da, yatsı namazını ise Kubbe-i Sahra'da kıldığını yazmaktadır.

Hoca Saadeddin Efendi'de ise padişahın, Kudüs'de hazret-i İshak, Yakup ve Yusuf'un mezarları ile 200 peygamber mezarının bulunduğu "*Dahme-i Müteberrike*"yi ziyaret ettiği kayıtlıdır.

Kudüs ziyareti bazı Osmanlı kaynaklarında yer yer şiirlerle de süslenmiştir [40].

Kudüs'e 31 Aralık 1516'da (6 Zilhicce 922) gelen padişah bir gün bir gece kaldıktan sonra 1 Ocak 1517'de (7 Zilhicce 922) ayrılmıştır. 31 Aralık günü, güneş doğduğu sırada yola çıkmış, öğleden sonra Kudüs'e ulaşmıştı. Dönüşde yatsı vakti ordugâha ulaştığına göre, öğle saatlerinde Kudüs'den ayrılmış olması gerekir.

[38] Beytü'l-haram, Kubbe-i Sahra ile Mescid-i Aksa arasında kalan kısım ve binalardır.

[39] Metinde (Fetihname-i Diyar-ı Arab, s. 320) "*vakt-i işâ*" şeklinde geçmektedir. Vakt-i işâ, akşam namazı anlamına da gelebilir. Ancak, akşam namazı kılındığına ve akşamla yatsı namazları arasında fazla zaman olmadığına göre bu kez sözü edilen yatsı namazı olmalıdır.

[40] Örnek için bk. Lütfî Paşa, Tevarih-i Âl-i Osman, İstanbul 1341, s. 254; S. Tansel, Fetihname-i Diyar-ı Arab, s. 319, 320.

Burada belirtilmesi gereken iki nokta Kudüs ziyaretinin, Hıristiyan dünyası için çok önemli olan bir güne, yılbaşına rastlaması ve Yavuz'un çok yakında (Bethlehem) bulunan hazret-i İsa'nın doğduğu yer ile hazret-i Davut ve Süleyman'ın mezarlarını ziyaret etmemesidir[41]. Oysa padişah, yol üzerinde Mercidâbık'daki Davut peygamber mezarını ve Yakup peygamber köprüsünden sonraki Yusuf kuyusunu ziyaret etmişti. Buna rağmen, Yavuz'un özel olarak ordugâhdan ayrılarak Kudüs ve Halilü'r-rahman gibi yerleri ziyaret edip, diğer yerleri etmemesinde özel bir amaç aramak gereksizdir.

[41] Yavuz'un sefer dönüşü Şam'da kaldığı sırada bir ara tebdil-i kıyafet ederek Beytü'l-lahm'i (Bethlehem) ve Halilü'r-rahman'ı ziyaret ettiğini Hammer yazmaktadır (Devlet-i Osmaniye Tarihi, Ata Bey tercümesi, c. IV, s. 242)

İkinci Bölüm

ERMENİLERE TANINAN İMTİYAZLAR

Kudüs Ermeni Patriğine verilen ilk ferman ve muhteviyatı. Konu ile ilgili olarak yabancı tarihçilerin görüşleri. Verilen diğer fermanlar ve bunların karşılaştırılması. Rum ve Ermeni kiliseleri arasındaki mücadele. Ermenilerle ilgili arşiv belgelerinin anahatlarıyla tanıtımı.

Osmanlı padişahı Suriye ve Mısır fethi sırasında bölge halkına -Remle olayı dışında- olağanüstü iyi davranmıştır. Özellikle kendisini karşılamaya gelen Ermeni patriki III. Serkis'e verdiği fermanla Ermenilere tanıdığı haklar ve Kudüs'deki kutsal yerlerin statüsünün tesbiti, daha sonra ortaya çıkacak olaylar bakımından son derece önemlidir. Fermanın yazılış tarihi konusuna yukarıda değinmiştik. Metin ise günümüz Türkçesiyle şöyledir:

"Nişân-ı Hümâyûn,

Yüce Tanrı ve peygamberine hamd ile Kudüs'e gelip, Safer ayının yirmi beşinci günü fethedilip[42]*, Ermeni toplumunun patriki olan Serkis adlı rahip, diğer bütün rahipler ve halk ile birlikte gelip benden yardım ve ihsan dilediler. Eskiden beri bazı şartlarla kendilerinde olan kilise, manastır ve diğer kutsal yerleri, Kudüs'ün içinde ve dışında bulunan*[43] *kilise ve ibadethaneleri, eskiden hangi şartlarla ellerinde bulunuyorsa, yine aynı şekilde devam etmek üzere Ermeni toplumuna patrik olanlar sahip olacaklardır*[44]*. Hazret-i Ömer -yüce Tanrı ondan razı olsun- hazretlerinin verdiği nâme ve melik Selahaddin*[45] *zamanından beri verilen emr-i şerifler gereğince sahip bulundukları*

[42] *"Feth-i bâb"* kelimesi *"şehre girme"* şeklinde de çevrilebilir. Bu takdirde 25 Safer tarihi Yavuz'un Kudüs'e ikinci geliş tarihi olur ki Mısır seferi dönüşünde Şam'da kaldığı sırada (25 Safer 924-7 Mart 1518) tarihinde olmuş olabilir. Zayıf bir ihtimal de olsa Hammer'de böyle bir kayıt vardır. Fakat Yavuz'un 22 Şubat 1518 tarihinde Şam'dan ayrıldığını yukarıda belirtmiştik. Böylece, 25 Safer tarihine ait olan *"feth-i bâb"* kelimesi *"şehre girme"* şeklinde anlaşılırsa bütün olaylar birbirine karışacaktır. Bu nedenle *"feth-i bâb"* kelimesini *"şehrin fethi"* şeklinde çevirmek mecburiyeti ortaya çıkar. Bu da önceki sayfalarda yaptığımız açıklamalarla çözüme kavuşturulabilir.

[43] *İçeride ve taşrada"* ifadesini, Kudüs'ün içinde ve dışında olanlar, şeklinde anladık.

[44] Metinde *"zabt ve tasarruf eyleyeler"* şeklinde.

[45] Kudüs, Selahaddin Eyyubî tarafından 2 Ekim 1187 tarihinde ele geçirildi.

Kamame[46], *Beytü'l-lahm Mağarası*[47] *ve Kuzey tarafındaki kapı, büyük kiliseleri olan Mar Yakup, Deyr-i Zeytun, Habsü'l-Mesih ve Nablus ve kiliselerine bağlı mezhepdaşları*[48] *olan Habeş, Kıptî ve Süryani toplumlarına, Mar Yakup kilisesinde oturan Ermeni patrikleri tarafından sahip olunup, başka toplumlardan hiçbir kimsenin karışmaması için bu nişân-ı hümâyûnu verdim. Emrim budur ki söylenilen şekilde hareket edilip, adıgeçen büyük kilise Mar Yakup'da oturan Ermeni patrikleri, Kudüs'ün içinde ve dışında bulunan kiliseleri, manastırları ve diğer kutsal yerleri ile kendilerine bağlı mezhepdaşları ve yamakları*[49] *Habeş, Kıptî ve Süryani toplumlarına, gelenekleri üzere sahip olacaklardır. Ortaya çıkan işlerine, atama, görevden alma ve vakıflarıyla ilgili konularına, metropolit, piskopos, ruhban, papaz ve yardımcıları*[50] *ile diğer Ermeni halkının miraslarına*[51] *el koyabileceklerdir. Eskiden beri olduğu gibi Ermeni toplumu patriklerine, ellerinde olan kilise, manastır, mabet ve diğer kutsal yerlerine, kendilerine bağlı mezhepdaşları ve yamaklarına, başka toplumlardan hiç kimse karışmayacaktır. Kamame kilisesinin ortasında bulunan türbe, Kudüs'ün dışında bulunan Meryem Ana mezarı*[52], *hazret-i İsa'nın -dua ve selâm onun üzerine olsun- doğduğu Beytü'l-lâhm mağarası, Kuzey tarafındaki kapının anahtarı, Kudüs'ün içinde Kamame kapısında iki şamdan ve kandilleri, yakdıkları mum ve buhurları, Kamame içinde inançları üzere ateş ve mum çıkarıldığında*[53] *kendilerine bağlı olan mezhepdaşlarının türbe içine girip çevresinde dolanmaları, kapı içinin alt ve üstündeki iki pencere, içeride bulunan mabet ve kutsal yerleri, Su kapısı, Kamame avlusunda bulunan Mar Yuhanna kilisesi, dışarıda Mar Yakup kilisesi yakınındaki Habsü'l-Mesih ve diğer manastırları, mezarlıkları ve mezarları, Beytü'l-lahm mağarası yakınında bulunan odaları ve misafir evleri, bağ, bahçe ve zeytinlikleri ve sözü edilen bütün kilise, manastır, mabet ve kutsal yerleri, kendilerine bağlı mezhepdaşları ve diğer emlâk ve eskiden beri sahip oldukları şeyler, belirtildiği üzere Ermeni toplumu ve patrikleri elinde ve tasarrufunda olacaktır. Kiliseleri ve kutsal yerleri ziyarete gelen Ermeni toplumu*

[46] Kelimenin doğrusu "*Kıyâme*"dir. Fakat biz yine Türkçeye yerleşmiş şekli olan "*Kamame*"yi kullanacağız.

[47] Bethlehem'de hazret-i İsa'nın doğduğu yer.

[48] "*Millet*" deyimi Osmanlı İmparatorluğunda genellikle din gruplarının her biri için kullanılmıştır, "*millet-i Mesihiyye*" yani "*Hıristiyan toplumu*" gibi. Metinde geçen "*hem-millet*" deyimini "*aynı millet*" yani aynı mezhepten olan "*mezhepdaş*" olarak anlamak gerekir.

[49] Bu kelimeyle ne denilmek istendiğini anlayamadık. Muhtemelen, Ermeni kilisesine bağlı küçük kiliseler anlamına kullanılmış olabilir.

[50] Burada da "*yamak*" deyimi geçmektedir.

[51] Metinde "*metrûkât*", bırakılan şeyler, miras anlamında.

[52] Bethlehem'de.

[53] Şubat ayında özel bir törenle mum yakılıp, mes yapılması olayı. Diğer belgelerde "*nar ziyareti*" şeklinde geçmektedir. Başka belgelerde "*kuddas almak*" şeklinde de geçmektedir. Bu durumda "*Eucharistie*" âyini de olabilir.

'Zemzem' denilen su yerine, panayırlarına ve diğer mabet ve kutsal yerlere vardıklarında, devletin yönetim görevlilerinden [54] *ve başkalarından hiç kimse karışmayacak ve rahatsız etmeyecektir. Bugünden sonra, ayrıntılarıyla anlatıldığı üzere verilen nişân-ı hümâyûn gereğince hareket edilip, başka toplumlardan hiç kimseyi karıştırmayıp, bu konuda çocuklarımdan, vezir-i azamlardan, sulehâ-i kiramdan, kadılardan, beylerbeyi, sancakbeyi, mîrmîrân ve voyvodaları, beytü'l-mal ve kassâm görevlileri, subaşılar, zaimler, timar sahipleri, mübaşirler, âmiller, iş erleri, mal sahipleri* [55] *ve diğer kapım kullarından ve başkalarından, özet olarak, küçük ve büyükten, yaratılmış hiçbir fertden, ne olursa olsun, her ne suretle olursa olsun, her ne sebeple olursa olsun, karışmayacak, rahatsız etmeyecek, değiştirmeyecek ve bozmayacaktır. Her kim karışır, rahatsız eder, değiştirir ve bozarsa, hükümdarların yardımcısı olan Tanrı'nın katında suçlular takımından sayılsınlar. Şöyle bilinsin; hazineler açan hükmümü, âlemi süsleyen ak tuğra ile parlak ve bezenmiş görenler, kutlu anlamını doğru ve anlatmak istediğimizi onaylanmış bilip, şerefli tuğrama güvensinler. 9 Kasım 1517"* [56].

Metinden açıkça görüldüğü gibi, kutsal yerler ve diğer konularda Ermenilere tanınan haklar en kesin ve güvenilir biçimde sağlanmıştır. Osmanlı imparatorluğunda, Müslüman olmayan toplumlar arasında Ermenilere özel bir yer verilmesi bu olaydan yaklaşık altmış yıl öncesine rastlar. Fatih Sultan Mehmed'in, İslâm Hukukunda yeni bir kilise yapılması kesinlikle yasaklanmışken, hatta onarımı bile pek çok kayıt ve şartlara bağlanmışken, yeni bir Ermeni patrikhanesi kurdurması, bağımsız bir araştırma konusu olabilecek kadar önemlidir [57]. Fatih'in bu girişimini, Yavuz'un Kudüs Ermenilerine de vermiş olduğu bu ayrıcalıklar izlemiştir. Hatta, kutsal yerler dışındaki konularda, Fatih'in İstanbul Ermeni patrikhanesine verdiği (metni bugün elde bulunmayan) hak ve imtiyazlar, Yavuz tarafından Kudüs Ermeni patrikhanesine de verilmiştir denebilir [58].

[54] Metinde *"ehl-i örf"* olarak geçmektedir.

[55] Metinde *"mutasarrıfîn-i emvâl"* şeklinde.

[56] Osmanlıca metin ve fotokopi üçüncü bölümde aynen verilecektir. Metni aynı olan bu ilk fermanın ikinci kopyası ile 1521 tarihli ferman dışında diğer altı fermanın transkripsiyonları ve fotokopileri ve Ermeni ve Süryani patrik seçimlerinin onaylanması ile ilgili diğer iki ferman sureti de yine üçüncü bölümde verilecektir.

[57] Bilindiği gibi Türkiye'de Ermenilerle Türkler arasındaki bu yakınlık 1860 yılına kadar sürmüş, bu tarihden sonra Avrupa büyük devletlerinin, Osmanlı toprakları üzerindeki çıkarları yüzünden, bu devletlerce yapay olarak bir *"Ermeni Sorunu"* yaratılmıştır.

[58] Fatih'in, İlk İstanbul Ermeni patriki Ovakim'e verdiği fermanın halen Kumkapı Ermeni patrikhanesinde saklı bulunduğunu Y.G. Çark *"Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler"* adlı eserinde (s. 9) yazmaktadır. Patrikhâneye başvurduğumuzda böyle bir fermanın olmadığı belirtildi.

Nitekim daha sonraki yıllarda İstanbul Ermeni patriklerine verilen fermanlarda ekonomik, sosyal, dinsel ve idarî konularda tanınan ayrıcalıklar, Kudüs Ermeni patriklerine tanınanlarla büyük benzerlik göstermektedir. Bu fermanlar yenilendikçe içeriklerinde önemli değişiklikler olmadığı, kitabın sonunda vereceğimiz örnekler karşılaştırıldığında görülecektir. Sebebi ne olursa olsun, Yavuz gibi sert bir padişahın, imparatorluk topraklarındaki Müslüman olmayan toplumlara, özellikle Ermenilere gösterdiği bu yakınlık, yüksek değerde bir insanlık örneği sayılmalıdır. Ancak, bazı batılı yazarlar[59], Yavuz Sultan Selim'i, taraf tutan batılı kaynaklara dayanarak, Hıristiyan düşmanı olarak gösterme çabasındadırlar. Runciman eserinin önsözünde "*...En sadık Helenseverler bile bütün Yunanlıların iyi olduklarını iddia edemez... Fakat bütün Türk yöneticilerinin kaba ve keyfince davranan zalimler olduğunu sanmak da aynı derecede yanlış olmalıdır... Eğer, Yunanlılar hilekârdır veya Türkler yabanidir diye suçlarsak hiçbir yere varamayız...*"[60] demektedir. Fakat buna rağmen eserini yazarken kullandığı yirmi iki sayfalık bibliyografyasında, Türkçe araştırma ve kaynakların sayısı yediyi geçmemektedir[61]

Osmanlı imparatorluğu yönetimi altındaki Müslüman olmayan topluluklar konusunda batılı kaynaklar zaman zaman şaşırtıcı ölçüde yanlış ve çelişkili bilgiler vermektedir. Sözgelişi, R.R. Madden eserinde[62] Türklerden "*...herkesin ortak düşmanı Türk...*" diye söz etmekte ve aynı sayfanın devamında ise Constantin'in yaptırdığı "*Santa Sepulchra*"yı Ermenilerin nasıl yaktıklarını, Osmanlı toplumu için en zengin grup olduklarını, kendilerine ait yeni bir kilise yapmak istediklerini ve bir yılda yeni bir kilise yaptıklarını anlatarak kendi kendisiyle çelişkiye düşmektedir.

[59] Örnek için bk. Steven Runciman, The Great Church in Captivity, Cambridge 1968, s. 186, 189, 190.

[60] "*...Not even the most devoted Philhellene can claim that all the Greeks behaved well... But it would be equally wrong to assume that all the Turkish rulers were brutal and arbitrary tyrants... If we denounce the Greeks as deceitful or the Turks as savage we shall get nowhere...*".

[61] Oysa yazar, son derece taraflı eser yazan T. Ware'i bibliyografyasına koymuştur (The Ortodox Church, London 1963).

[62] Madden, R.R., Travels in Turkey, Egypt, Nubia and Palestine in 1824, 1825, 1826 and 1827, London 1829, c. II, s. 329, 330 "*... the Turk, the common enemy of each... It is necessary to premise that the church of the "Santa Sepulchra", built by Constantine, was burnt down by the Armenians in 1808; the Sepulchre itself not being touched, the Armenians were then the richest body in the Turkish nation, and were desirous of obtaining the sole possesion of the sacred site, to build a new church at their exclusive cost; the Greeks, however, outwitted them, and procured a firman for rebuilding the church, after the Armenians had the trouble of burning the old one. They finished the building in twelve months; and in 1809 it was opened*".

Özellikle ayrıntılara girildiğinde batı kaynaklarının daha büyük ölçüde yanılgı ve çelişkilere düştüğü görülmektedir[63].

Konumuzla ilgili olarak burada değinmek istediğimiz diğer bir eser Avedis K. Sanjian'ın *"The Armenian Communities in Syria under Ottoman Dominion"* adlı kitabıdır[64]. Eser genelde iyi hazırlanmış olmakla birlikte ayrıntılarda yer yer hatalara düşülmüştür[65]. Ayrıca, hemen hemen her Ermeni yazar gibi taraflı yazmıştır. Buna rağmen Sanjian, kitabının 366. safasında *"...Ermeni Meselesi konusunda henüz kesin ve objektif çalışma yapılmadığını, eldeki eserlerin çoğunun tek yanlı olduğunu, son yıllarda yazılan eserlerin ise çok az yeni bilgiler verdiğini, konuyla ilgili olarak Osmanlı, Rus ve Avrupa arşivlerinden yararlanmak gerektiğini..."*[66] söylemekle ender bulunur Ermeni yazarlar arasına girmiştir. Yazar, yukarıdaki gerçeği belirtmekle birlikte, kitabının konusuyla ilgili olmadığı halde *"Ermeni Meselesi"*ni eserinin son bölümü[67] olarak yazmaktan kendini alıkoyamamıştır. Eserde kullanılan Türk ve Türkçe araştırma ve kaynaklar da çok azdır. Bunlar 1872 baskılı *"Düstur"* ve 1917'de Kudüs'de basılan *"Ermeni Katoğikosluk ve Patrikliği Nizamnamesi"*dir. Araştırmalardan ise yalnız Esat Uras'ın eseri bulunmaktadır[68]. Bibliyografyaya konulmamış olmakla birlikte bir Ermeni yazarının Türkçe eseri de dipnotlarda görülmüştür[69].

Sanjian'ın Kudüs'le ilgili olarak yapmış olduğu en önemli yanlışlık ise Kudüs Ermeni patriklerine verilen ilk ferman konusudur. Yazar, kitabının 103. sayfasında, ilk fermanın 1542 yılında, bu sırada yapılmış olan patrik seçimini onaylamak için verildiğini yazmaktadır[70]. Bir Ermeni kaynağına dayanarak verdiği bu bilgi yanlıştır[71]. Osmanlı dönemi ilk patriki III.

[63] Örnek için bk. Histoire Universelle, depuis le Commencement du Monde Jusqua Présent. Histoire Moderne (Contenant une Partie de l'Histoire de l'Empire Ottoman), c. XIX, Paris 1783.

[64] Harvard University Press, Cambridge (Massachusetts) 1965.

[65] Kitabın genel bir tanıtması 1972 yılında tarafımızdan yapılmıştır. Bk. Yavuz Ercan, *"The Armenian Communities in Syria under Ottoman Dominion"*, Bibliyografya, Kitap Haberleri Bülteni, c. I, s. 34, 35, Ankara 1972.

[66] *Although there is a large corpus of literature on the Armenian Question and the massacres, there is as yet no definitive and objective study of the subject. The available works are, for the most part, one-sided, and the more recent monographic studies have very little fresh information. Any new attempt to write a comprehensive history of this phase of Ottoman-Armenian relations must utilize hitherto untapped materials, notably in the Ottoman archives, and the documents preserved in Russian and European chanceries".*

[67] s. 274-286.

[68] Uras, Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, Ankara 1950.

[69] Çark, Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler, 1453-1953, İstanbul 1953.

[70] Çeşitli patrik seçimlerini onaylayan ferman suretleri için *"Üçüncü Bölüm"*e bakınız.

[71] "Hovhannesiants, Zhamanakagrakan Patmut'iun, c. I, s. 236-237".

Serkis'dir (patriklik süresi 1507-1523). İlk ferman ona verilmiş ve ilk kez onun patrikliği bir fermanla onaylanmıştır. Bu ferman, yukarıda metnini verdiğimiz fermandır. Serkis'den sonra 1523 yılında Mardinli II. Haçadur (Astvatzatour) patrik olmuş, bunu da 1544 yılında patrik Filip (Philippos) izlemiştir (patriklik süresi 1544-1564). Elimizdeki belgeler arasında 1542 tarihli ferman yoktur. Diğer yandan Sanjian, eserinin 174. sayfasında, Ermenilerin Kudüs'deki durumlarını tayin eden fermanın, I. Selim tarafından Rum ve Ermeni (Attalia ve III. Serkis) patriklerine Mart 1517'de verildiğini yazmak suretiyle çelişkiye düşmektedir. Gerçi, doğruya yakın olan bu ikinci bilgiyi, II. Mahmud'un 1813'de Kudüs Rum ve Ermeni patriklerine verdiği bir fermandan aktarmakta ve fermanı da yine iki Ermeni kaynağından almaktadır[72]. Sanjian, Türkçe kaynakları fazla kullanmadığı için böyle bir yanılgıya düşmüştür. II. Mahmud'un fermanından aktarılan bilgiler doğrudur ve bu yazımızda üç kopyasını gösterdiğimiz 9 Kasım 1517 tarihli ve Yavuz Sultan Selim tarafından Kudüs Ermeni patriki III. Serkis'e verilen fermanla hemen hemen aynıdır.

Değinmek istediğimiz ikinci nokta, 353. sayfada belirtilen, Habeş kilisesinin Rum kilisesine bağlanma sorunudur. Aynı belgeden aktarılan bu bilgiyi, Sanjian haklı olarak anlamamakta ve Habeş kilisesinin hep Kudüs Ermeni patrikliğine bağlı olduğunu belirtmektedir. Bu araştırmada ele aldığımız beşinci ferman özel olarak bu sorunla ilgilidir. Habeş kilisesinin zaman zaman Rum patrikhanesine bağlanma durumu olmuştur. Bu konuyu Rum patrikhanesi ilk kez 1665 yılında gündeme getirmiş ve Ermeni patrikhanesine bağlı kiliselere müdahale etmeye başlamıştır. Sözünü ettiğimiz beşinci fermanla Rumların bu girişimi sonuçsuz kalmıştır. Ancak, sorunu kesin çözüme bağlamak mümkün olmamıştır. Çünkü, Hıristiyan kiliseleri arasında, kuruldukları günden beri çeşitli nedenlerden kaynaklanan sürekli mücadeleler vardır. Kudüs'de de, özellikle kutsal yerlere sahip olma konusunda, uygun ortamlarda ve çeşitli boyutlarda mücadeleler olmuştur. İmparatorluğun güçlü dönemlerinde hiçbir konuda sorun yaratmayan, Yavuz ve Kanuni'nin fermanlarıyla belirlenen çözüm yollarına tamamen uyan kiliseler, daha sonraki yıllarda, giderek artan bir mücadele içine girmişlerdir. Rum kilisesi, Ermeni kilisesine verilen hak ve imtiyazları kendileri almak için giriştikleri mücadeleye, 1665 yılında uğradıkları bu yenilgiye rağmen devam ettiler. Özellikle, 18. yüzyılda, Rum kilisesinin, Osmanlı sarayı ve Bâbıâlî üzerinde etkisi en yüksek noktasına

[72] a) Sawalaniants, Patmut'iun Erusaghemi, c. II, s. 880-889.
b) Hovhanesiants, Zhamanakagrakan Patmut'iun, c. II, s. 222-229.

çıktı. Bu yıllarda, Yavuz Sultan Selim'in fermanıyla Ermenilere verilen haklardan bir kısmı Rum kilisesine devredildi. Bu konuda "*1 nolu Hatt-ı Hümâyûn Fihristi*"nde çok kayıt vardır. Aşağıda transkripsiyonlu metinlerini vereceğimiz 1732, 1733, 1734 ve 1739 tarihli ferman özetlerinden, özellikle 1733 tarihli olanında, Habeş, Süryani ve Kıptî kiliselerinin Rum kilisesine bağlandığı ve böylece kutsal yerlerdeki anlaşmazlığın iyice çıkmaza sokulduğu görülmektedir.

1732 tarihli ferman

1 nolu Hatt-ı Hümâyûn Fihristi

Sıra no: 88

sayfa: 31 (diğer fermanlar da aynı defter ve aynı sayfadadır)

"Hazret-i Ömer radiye Allahu tealâ anhu hazretleri Kuds-i şerifi feth ve teshir ettiklerinde, ekser kütüb-i tevarihde mastur olduğu üzere Kuds-i şerifde vaki Kamame demekle meşhur kilise ve kadîmî bazı mahallerde nice meâbid ve ziyaretgâh Rum taifesi zabt ve tasarruflarında bulunmak takribiyle, Ermeni ve sair reayadan olan milel-i Nasârâ üzerlerine takaddüm birle yedlerinde terk ve ibka ve zabt ve tasarruflarında kendilere ahidname ita ve badehu gelen mülûk ve selâtin-i maziyye birbirlerini tasdik ederek ahidnameler verdikleri ve cennet-mekân gazi Sultan Selim Han hazretleri Mısır ve Şam ve Kuds-i şerifi feth ve teshir eylediklerinde Hulefa-i Râşidîn ve sair mülûk [ve] selâtin takrirleri mucibince tasarruflarına itibaren kemâkân zabt ve tasarruflarında olmak için ahidname-i hümâyûn-ı gâyet-makrûnlarıyla ihsan ve merhum Sultan Süleyman Han hazretleri ke-mâ fi'l-evvel zabt ve tassurflarında olmak üzere hatt-ı hümâyûn ile muanven, verilen emr-i şerif-i âlişan mucibince bilâ niza' mesfurlara takdim ile zabt ve tasarruflarında iken Ermeni taifesi '*-Nar ziyaretine Rum taifesi ile ma'an gireriz*', diye zikrolunan ahidname ve evamir-i şerife ve sair senedlerine mugayir ve tasarruf-ı kadimlerine muhalif iddia ve Dîvân-ı ma'delet-nişanda vüzera-i izâm ve sadreyn huzurlarında mürafaa-i şer'-i şerif olduklarında davaları kizb ve tezvir ve ibraz ettikleri bazı senedleri, bunların yedlerinde olan ahidname mucibince ve berevat ve evâmire ve tasarruf-ı kadime muhalif ve mugayir olmakla mu'arazadan men'i ve def' ve Rum taifesine hüküm birle, sadreyn imzalarıyla mümzâ ve hatemleriyle mahtum hüccet-i şer'iyye ve mû cibince hatt-ı hümâyûn ile muanven sâdır olan emr-i âlî mucibince amel olunmak lâzimeden iken yine Ermeni taifesi memnu' ve mündefi' olmayıp '*-Nar ziyaretine Rum taifesiyle ma'an giregelmişiz*', diye livalarına tabi kadılardan gıyablarından bazı hüccetler peyda ve hilâf-ı inha bir takrib ile emr-i şerif dahi ısdâr ettirip ol veçhile teaddi sevdasında oldukları bâ-arz-ı hâl inha ve

ol bâbda emr-i âlî sudûru istid'a olundukta veçh-i meşrûh üzere yedlerinde olan ahidname ve berevât ve hutût-ı hümâyûn ile muanven ve evâmir-i âlîşân Divân-ı adâlet-irtisâmda mürafaadan kuzât-ı asâkirin verdikleri ma'mulün-bih ve müfennâ hücec-i şer'iyye ve sair senedât-ı kaviyyeleri muciblerince amel olunup hilâf-ı inha ile Ermeni taifesine verilen emrin kaydı zeîn ve bundan sonra bir takrib ile emr-i şerif ısdâr ederlerse itibar olunmamak bâbında, fî evâsıt-ı S(Safer) 1145 tarihinde (3/12 Temmuz 1732)".

1733 tarihli ferman

"Kuds'-i şerif dahilinde vâkî' Kamame ve sâir yerlerde ve haricinde Beytü'l-lahm ve sâir yerlerde Rum taifesine yamak olan Gürcü ve Habeş ve Süryani ve Kıptî ve Sırp taifesinin ziyaretgâhları ve kilise ve manastır ve bahçe ve makbereleri ve vakıfları feth-i hakānîden beri, selâtin-i maziyyeden zabt ve tasarrufları için yedlerinde olan temessükât mucibince Sultan Selim Han hazretleri Kuds-i şerifi feth ve teshir eylediklerinde tasarruflarında bulunmakla, merhûm-ı müşarün-ileyh dahi yine kadîmisi üzere ibka ve tasarruf için yedlerine hatt-ı hümâyûn ile muanven evâmir-i şerife verip, badehu Sultan Süleyman Han ve Sultan Ahmet Han hazerâtı ve sair mesned-nişîn-i saltanat-ı cihân-bâni olanlar dahi veçh-i meşrûh üzere tasarruf için yedlerine hutût-ı hümâyûn ile muanven verilen evâmir-i şerîfe muciblerince bin altmış yedi senesine gelince bilâ-niza' zabt ve tasarruf ederler iken, zikr olunan altmış yedi senesinde Ermeni taifesi hüccet peyda ve mucebince müzevver emr ibraz ve *'-Habeş tâifesi bize yamaktır'*, diye dahl ve niza' eylemeleri ile Sultan Mehmet Han hazretleri zamanlarında [73] Divân-ı hümâyûn'da vüzera-i izâm ve sadreyn huzurunda mesfur Ermeni taifesi ile mürafaa olduklarında mesfur Ermenilerin ibraz ettikleri hüccet ve emr müzevver olduğu sâbit ve zâhir ve nümâyân ve iddiları şirret-i mahz olmakla men' ve yedlerinde olan ahidname ve hatt-ı hümâyûn ile muanven evâmir-i şerife ve sair temessükleri mucibince kendilerine yamak olan Gürcü ve Habeş ve Süryani ve Kıptî ve Sırp taifesinin bâlâda mastur olduğu veçh üzere olan yerleri bunlara hükm olunup, tasarruf için hatt-ı hümâyûn ile muanven emr-i şerif ve hüccet-i şer'iyye verilmişken, yine Ermeni taifesi mündefi' olmadığından fi-mâ-ba'd Ermeni taifesi peyda eyledikleri müzevver emr der-kîse olunup ve bu makule fesada şuru' müzevver emr peyda edenler isim ve resimleriyle yazılıp der-i devlet-medâra arz ve ilâm olunmak üzere Sultan Mustafa Han hazretlerinin zaman-ı saadet-

[73] Muhtemelen IV. Mehmet dönemi.

iktiranlarında[74] verilen emr-i âli mucibince amel olunmak içi, fî evâsıt-ı M(Muharrem) sene 1146 tarihinde ve başka (24 Haziran/3 Temmuz 1733)".

1734 tarihli ferman

"Ermeni taifesine zikr olunan Habeş ve Kıptî ve Süryani taifeleri yamak olmak ve nar çıktığı... yorta günü Rum ile ma'an Kamame'ye girmek üzere Maliye tarafından verilen emr-i şerif mucibince amel oluna diye hatt-ı hümâyûn keşide... ve işbu emr-i şerif kaydı zefîn ve fî-mâ ba'd Rum taifesi arz-ı hâl ederler ise, kalemi olan Piskopos'a[75] havale olunmak üzere arz-ı hâlleri mucibince sâdır olan ferman-ı âli mazmununca ve Maliye emri mucibince Divân tarafından dahi emr-i şerif yazılıp ve ber-veçh-i muharrer şerh verilmiştir, fî evâil-N (Ramazan) sene 1146 (5/14 Şubat 1734".

1739 tarihli ferman

"Kuds-i şerifde vaki kilise ve manastır ve ziyaretgâh ve emlâk ve araziler hususu için istishâb-ı hâli mutazammın bundan mukaddem Ermeniyan taifesine hatt-ı hümâyûn ile muanven emr-i şerif ita ve ihsan olunmuş olmakla, taife-i Rumiyan dahi yedlerinde bulunan evâmir-i âliyye ve senedât-ı kadîme-i mukayyede ve Divân-ı hümâyûn ve Piskopos kalemlerinde mukayyed kuyûdât-ı atîka ve cedîdeleri serd ve beyan olunarak, millet-i Ermeniyan'a verildiği üzere istishâb-ı hâli hâvi müceddeden Rumiyan'a dahi emr-i şerif inayet ve ihsan buyurulması hususu bâ-arz-ı hâl lede'l-inha ve'l-istid'a fi-mâ-ba'd milel-i Efrenc ve Rum ve Ermeni taifelerinin beynlerinde niza' olunmayıp ziyaretgâhları herkes kadîmisi üzere ziyaret edip ve el-yevm milel-i Rum ve Ermeni ve Efrenc taifelerinin tasarruflarında bulunan yerler ve manastır hususlarına ahad taife uhrâya taarruz etmeyip ve her gûne umurlarında birbilerine teaddi etmemeleri için Divân-ı hümâyûn tarafından emr-i şerif tahrir ve husus-ı mezbur Piskopos kalemine dahi kayd olunmak için ilmühaber kaimesi verilmek bâbında bâlâsı hatt-ı hümâyûn-ı şevket-makrûn ile muanven, fî evâsıt-ı RE (Rebiyyü'l-evvel) sene 1152 tarihinde (18/27 Haziran 1739)".

Bu dört ferman özetindeki kararlara göre Ermeniler haklarından bir kısmını Rumlara bırakmak zorunda kalmışlardır. Bu durum daha sonraki yıllarda kısmen düzeltilecektir.

[74] III. Mustafa dönemi.

[75] Evâmir-i Maliye kalemine tabi Piskopos mukataası kalemi.

Rum ve Ermeni kiliselerindeki bu çekişmenin ayrıntılarını ve sonucunu tam olarak bulabilmek için, defterdeki kayıtların hepsini değerlendirmek ve bulunabilirse fermanların aşıllarını görmek gerekir. 1733 tarihli fermanda Habeş, Süryani ve Kıptî kiliselerinin Rum Kilisesine bağlandığı kesin olarak kayıtlı ise de daha sonraki yıllarda, sözgelişi 10/19 Ağustos 1850 tarihli bir fermanda [76] Süryani patrikhanesi dışında Habeş ve Kıptî kiliselerinin Ermeni kilisesine bağlı olduğu yine açık bir ifadeyle belirtilmektedir. Süryani kiliseninin de Ermeni kilisesine bağlı olduğu, "*9 nolu Ermeni Berat Defteri*"ndeki başka kayıtlardan anlaşılmaktadır. Örneğin, defterin 93. ve 94. sayfalarında Süryani patriği seçimi ile ilgili uzun bir ferman sureti vardır. 51. ve 52. sayfalarda da yine, Yakubi-Süryani patriği İlyas Matran'ın ölümüyle boşalan yerine seçilen Yakup Matran'ın onaylanmasıyla ilgili 17/26 Nisan 1847 tarihli bir ferman sureti vardır. 1835 tarihinden itibaren Yakubi-Süryaniler için arşivde ayrı bir defter tutulmasına rağmen, patrik seçimi gibi önemli kayıtların Ermeni defterlerinde bulunması, Süryani kilisesinin Ermeni kilisesine halâ bağlı olduğunu gösterir [77]. Kiliselerin birbirine bağlanması sorunu özel bir araştırma konusu olabilir.

Bu araştırmada söz konusu ettiğimiz asıl fermanlardan ikincisi 18 Şubat/1 Mart 1521 tarihlidir ve Kanuni Sultan Süleyman tarafından, halâ patriklik makamında bulunan III. Serkis'e verilmiştir. Fermanın metni Yavuz'unkiyle tamamen aynıdır. Metinde, babası tarafından verilmiş olan fermanda tanınmış olan bütün hakları kendisinin de tanıdığını belirtiyor ve bunları yeniden birer birer sayıyor. Birkaç küçük farkdan birisi bazı ifadelerin daha açık belirilmiş olmasıdır. Sözgelişi, Yavuz'un fermanında "*ve sair kapım kulları*" denmekte, aynı ifade Kanuni'nin fermanında "*Yeniçeri ve Sipahi ve sair kapım kulları*" şeklinde biraz daha açık olarak belirtilmektedir. Ferman, Kanuni'nin tahta çıkışı nedeniyle eski fermanların yenilenmesi dolayısıyla verilmiştir.

Üçüncü ferman 4/13 Kasım 1556 tarihinde yine Kanuni Sultan Süleyman tarafından Kudüs kadısına gönderilmiştir. Fermanın baştarafında Kudüs Ermeni patriki olan Andrea'nın [78] Divân-ı hümâyûna

[76] Başbakanlık Arşivi, Kâmil Kepeci Tasnifi (BAKPT), Gayri-müslim Cemaatlere Ait Defterler, 9 nolu Ermeni Berat defteri, s. 59, 60. Bu ferman suretinin ayrıntıları ileriki sayfalarında verilecektir.

[77] Araştırmamızın sonunda, bir Ermeni (İstanbul), bir de Yakubi-Süryani patrik seçiminin onaylanması ile ilgili iki ferman suretinin transkripsiyonlu metnini üçüncü bölümde vereceğimizi yukarıda belirttik.

[78] Mardinli Andreas (patriklik süresi 1566-1595), J. de Morgan, Histoire du Peuple Arménien, Paris 1919, s. 368. Andreas'ın patriklik tarihi fermandaki tarihe uymamaktadır.

başvurduğu belirtilip, daha önceki iki fermanda sayılan bütün hak ve ayrıcalıklar yeniden tekrar edilmiş, bu haklara o güne kadar herkes uymuşken Rum patriki Kirmanos'un [79] yasalara aykırı olarak, Rumlara ait olan bazı vergileri Ermenilerden de istediği belirtilmiştir. Divân-ı hümâyûnda yapılan duruşmada Rumlara ait vergileri Rumlarla, mezhepdaşları olan Gürcü ve diğerlerinin verdiği, Ermenilere ait vergileri ise Ermenilerle mezhepdaşları olan Habeş, Kıptî, Süryani ve diğerlerinin verdikleri belirlenmiştir. Ayrıca Kamame kilisesindeki *"Nar ziyareti"* âyininde [80] Ermenilerle Rumların birlikte bulundukları anlaşılmış ve bundan sonra da böyle devam edilmesi bildirilmiştir. Konuyla ilgili bir de hüccet verilmiştir. Bu şekilde hüccet verilen konuların yeniden görüşülmesinin yasak olduğu da özellikle belirtilmiştir.

Dördüncü ferman, 29 Mart 1649 tarihlidir. IV. Mehmet tarafından, tahda çıkışı nedeniyle, ferman ve beratların yenilenmeleri dolayısıyla verilmiştir [81]. Fermanı yenilenen kişi Şam, Halep, Erzurum, Diyarbakır, Trablusşam ve çevresinin Rum patriki Makarios'dur Fermanlar içinde yalnız bu, Ermenilerle ilgili değildir. Ancak, hem defterdeki fermanların hepsinden söz etmek, hem de Ermenilere verilen fermanlarla karşılaştırma imkânı sağlamak için metni bütünüyle bugünkü Türkçeye çeviriyoruz:

Nişân-ı şerif yazıla ki,

Osmanlı saltanatının tahtı bana lâyık görüldükte, genel olarak beratların yenilenmesini emretmiştim. Şam, Halep, Erzurum, Diyarbakır, Trablusşam ve çevresinde oturan Gayrimüslim halka berat ile patrik olan ve elinde bu konuda ferman bulunan Makarios adlı rahip, elindeki mutlu beratı kapıma getirip yenilenmesini rica etti. 5120 akçe pişkeş [82] *uygun görülüp 29 Mart 1649 tarihinde bu değerli beratı verdim ve buyurdum ki adıgeçen rahip Makarios gidip, yukarıda sayılan Şam, Halep, Erzurum, Diyarbakır, Trablusşam ve çevresinde oturan Gayrimüslim halka, eskiden beri süregelen gelenek, yasa ve yöntemleri üzere ve inançları gereğince patrik olacaktır. O illerde*

[79] كرمانوس

[80] Daha önce de adıgeçen bu âyinin, yılın hangi gününde yapılan âyin olduğunu tespit edemedik. Paskalya'dan sonra yapılan ve eskiden ateş de yakılan âyin olabilir. Altıncı fermanda şem' ve buhur yakıldığı sırada *"kuddâs"* âyininden söz edilmektedir ki bu da Eucharistie veya Communion âyini demektir. Eğer birinci belgedeki *"nar ve şem' zuhuru"* ile altıncı belgedeki *"şem' ve buhur yakmak"* ve *"nar ziyareti"* aynı âyin iseler sorun yoktur.

[81] Bu konuda diğer bir kayıt, aynı defterin 98. sayfasında vardır, *"Cebel-i Tur-ı Sina'da mütemekkin olan ruhban 1058 Recebü'l-müreccebının on sekizinci gününde (8 Ağustos 1648) cülûs-ı hümâyûn vaki olmakla ber-muceb-i ferman-ı âlîşân bâ-arz-ı hâl... berât-ı cedîd... fi't-tarih el-mezbur"*.

[82] Patrik, metropolit ve piskoposların görevlerinin onaylanması sırasında, hediye anlamında padişaha verilen bir çeşit vergi.

bulunan papazlar, keşişler ve diğer Gayrimüslim halkın büyüğü ve küçüğü Makarios'u kendilerine patrik bilip, patrikliğiyle ilgili işlerde ona başvuracaklardır. Yasalara uygun olan sözünden dışarı çıkmayacaklardır. Patrikliği sınırları içinde ölen papazların, keşişlerin ve kalugaryaların[83] *eskiden beri âdet olduğu üzere, patriğe ait olan 5000'den az mirasına patrik el koyacaktır. 5000 ve 5000'den fazla olan miraslar ise, bu işe bakan görevliler*[84] *devlet hazinesi için el koyacaklardır. Bu konuya başka hiçkimse karışmayacaktır. Göreve atanmaya hak kazanmış veya görevden alınacak papaz ve keşişleri, adıgeçen patrik inançları üzere görevden aldığı veya atadığında dışarıdan kimse karışmayacaktır. Bazı köy rahipleri, patrik Makarios'un bilgisi dışında, inançlarına aykırı olarak nikâh düşmeyen Gayrimüslimlere nikâh kıymayacak ve kıydırmayacaklardır. Ölen rahipler, kendi inançları üzere kiliselerine bağlı yoksullara ve patrike her ne vasiyet ederlerse geçerli olup, bu konuda Rum tanıkların tanıklıkları ile hareket edilecektir. Patriklik sınırları içindeki yerlerde, bir Gayrimüslim kadın kocasından kaçsa veya bir Gayrimüslim erkek karısını boşayacak ya da evlenecek olsa, bu konuya patrik Makarios'dan başka kimse karışmayacaktır. Bütün kiliselerine ait bağ, bahçe, çayır, tarla, panayır, ayazma, manastır, değirmen ve diğer kiliselerine vakfolan eşyalarına, bundan önce ve bunun gibi patrik olanlar, nasıl patrik olmuş ve bunlara ne şekilde sahip olagelmişler ise Makarios da o şekilde sahip olacaktır. bu konuda dışarıdan hiçkimse engel olmayıp, karşı gelmeyip, karışmayacak ve sataşmayacaktır. Böyle bilinsin. 29 Mart 1649".*

Beşinci ferman ve bundan sonrakiler de yine IV. Mehmet tarafından verilmiştir. 2 Kasım 1665 tarihli beşinci ferman, Kudüs kadısına hitaben yazılmıştır. Ermeniler, İstanbul'a başvurarak haksızlığa uğradıklarını bildirmişlerdir. Yapılan araştırma sonunda Ermenilerin, fetihden beri sahip oldukları haklar belirlenmiştir. Bu arada adıgeçen kiliselere ziyarete gelen Ermenilerin verdikleri verginin, Kanuni Sultan Süleyman için okunan Kur'an'a vakıf tayin edildiği ve bu konuda bugüne kadar herhangi bir anlaşmazlık olmadığı da tespit edilmiştir. Fakat Ermenilerin, fetihden beri ellerinde bulunan nişân, emr-i hakânî, ahkâm, fetva ve hüccetleri gereğince sahip oldukları bu haklarına bu ana kadar kimse karışmış değilken, şimdi Rum patriki, eskiden beri olagelene aykırı bir yolla bir emr-i şerif alıp, Habeş toplumuna haksız olarak baskı yapmaya başlamıştır. Arşivdeki defterlere bakılarak ilk patrik III. Serkis'e verilen bütün haklar tekrar Ermenilere iade edilmiştir. Rum patrikhanesinin Ermeniler üzerindeki baskıları ve haksız girişimleri Bizans döneminden kaynaklandığı gibi, Osmanlı döneminde de bu ilk olay değildir. Üçüncü fermanda, yine buna benzer bir olaydan daha önce söz etmiştik.

[83] "*Kalugarya*" Rumca papaz demektir.

[84] Metinde "*mevkufat eminleri*" olarak geçmektedir.

Altıncı ferman 13 Eylül 1671 tarihlidir. Kudüs Ermeni patriğinin ilginç bir şikâyeti ile başlamaktadır. Bu olay, patrik seçimi ve onaylanması bakımından önemli bir örnektir. Yeni seçilen patrik Ağyazar[85] İran uyruklu Ermenilerden Mardıros adlı birinin[86] birkaç yıldan beri Kudüs'de patrik olduğunu, Kudüs ve diğer yerlerdeki vakıfları telef ettiği gibi, Ermeni toplumundan her yıl para toplayıp Culhalı İran Ermenileri ile İran'a gönderdiğini bildirmekte, kilisenin kendisini patrik seçtiğini, dolayısıyla patrikliğinin onaylanması ve Mardıros'la diğer İran Ermenilerinin aralarından atılması için yardım rica etmektedir. İstanbul, katoğikos Ağyazar'ın dileğini kabul etmiş ve III. Mardıros'un yerine patrikliğini bu fermanla onaylamıştır. Yeni patrik 11.900 akçe pişkeş verecektir. Fermanın bundan sonraki kısmı Ermeni patrikhanesinin başlangıçtan beri sahip olduğu imtiyazları saymaktadır. Bunlardan fazla olarak yıllık mirî vergiyi toplamak için Ermeni rahiplerinin gezdikleri eyaletlerde, gümrük alınmasını gerektiren eşyaları yokken, öşür, gümrük ve bâc alınmaması, patrik Ağyazar'ın haberi ve izni yokken, İran ve diğer yerlerden gelip ellerinde berat bulunan din adamlarının metropolit ve rahip atamamaları belirtilmektedir. Dördüncü fermanda Rum patriki Makarios'a evlenme-boşanma konusunda tanınan yetkiler, yeni Ermeni patriki Ağyazar'a da tanınmaktadır. Son olarak da, taşınmaz malları ile ilgili olarak ortaya çıkacak davalarına İstanbul'da bakılacağı bildirilmektedir.

Fermanın yan tarafına yazılmış bir satır vardır. İki ayrı parçadan oluştuğunu sandığımız bu satırı metnin içinde uygun bir yere oturtamadık. Bu nedenle üçüncü bölümdeki metnin sonuna koyduk.

25 Mayıs 1682 tarihli yedinci ferman da yine Kefeli III. Mardıros'un patrikliğiyle ilgilidir. Bu kez Mardıros, İstanbul'a başvurarak, patriklik görevinin halâ kendi üzerinde olduğu ve daha önce, bir patrik ölmedikçe yerine yenisi seçilmez iken, birkaç yıldan beri, gelenek ve yasalara aykırı olarak birbirlerinin üzerine patrik olduklarını ve bunun da topluma ve vakıflara zararı olduğunu belirtip, bundan böyle eski yasalar gereğince bir patrik ölmedikçe başka birinin karıştırılmaması konusunda yeniden bir berat istemektedir. Bu kez Mardıros'un patrikliği onaylanmış ve kendisine

[85] Antepli Ağyazar (Eghiazar) (patriklik süresi 1666-1682). Bu dönem Kudüs Ermeni patrikliğinin oldukça karışık bir dönemidir. Eçmiyazin patrikhanesi, Kudüs ve İstanbul patrikhanneleri üzerinde otorite kurmaya çalışmaktadır.Eçmiyazin, bu çalışmalarında başarılı olmuş ve her iki patrikhane üzerinde manevî bir otorite sağlamıştır. Ermeni kiliselerinin bu mücadeleleri sırasında Antepli Ağyazar üç kez patrik seçilmiş ve Kefeli III. Mardıros da bu sırada iki kez patrik olmuştur (1669-1670 ve 1682-1684).

[86] Kefeli III. Mardıros.

bu ferman verilmiştir. Fermanın bundan sonraki kısmı hemen hemen altıncı fermanla aynıdır. Yalnız sonundaki tarihde ay adı yazılmamıştır. Fakat metin içinde ayrıca tarih yazılı olduğundan bu da önemli değildir.

İçeriklerinden kısaca sözettiğimiz bu fermanlar Başbakanlık Arşivi, Kâmil Kepeci Tasnifinde[87], 2539 nolu Evâmir-i Maliye Kalemine tabi Piskopos Mukataası Kalemi Defterinden alınmıştır. Birinci ferman defterin 2. ve 101 sayfalarında iki kez kaydedilmiştir[88]. Diğer fermanlar ise sırasıyla defterin şu sayfalarında bulunmaktadır:

İkinci ferman 102. sayfada

Üçüncü ferman 103. sayfada

Dördüncü ferman 4. sayfada

Beşinci ferman 2. sayfada

Altıncı ferman 3. sayfada

Yedinci ferman 3., 4. sayfalarda

Defterin diğer sayfalarında hemen hemen tamamen divan rakamları ile kayıtlar tutulmuştur[89]. Sayfa aralarında ara sıra yine küçük fakat önemli kayıtlara da rastlanmaktadır.

Arşivde, bu defterden sonra gelen "*2539 mükerrer*" ve "*2540*" numaralı defterler de yine aynı şekilde tutulmuştur. Buradaki kayıtlar daha sonraki yıllara aittir ve pişkeş kayıtlarından çok ferman suretleri bulunmaktadır.

İmparatorluğun son döneminde (19. yüzyıldan itibaren) Gayrimüslimlere ait defterlerin daha ayrıntılı ve düzenli tutulduğu görülmektedir[90]. Bunlardan özellikle Ermenilerle ilgili olanlar şunlardır:

— 8 nolu, Ermeni Ahkâm defteri, 1860-1904 yıllarına ait kayıtları içermektedir.

— 9 nolu, Ermeni Berat defteri, 1839-1910 yıllarına ait kayıtları içermektedir.

— 10 nolu, Ermenilerin Atîk Ahkâmı defteri, 1820-1857 yıllarına ait kayıtları içermektedir.

[87] Arşivin adını kısaca şöyle göstereceğiz; "BAKPT".

[88] Bu fermanın üçüncü kopyası Topkapı Sarayı arşivinde 4312 numarada bulunmaktadır. Ayrıca bk. Tansel, Yavuz Sultan Selim, s. 159, 160.

[89] Örnek olması için defterin 97 ve 98. sayfalarının fotokopisini araştırmanın sonuna koyduk.

[90] Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Yavuz Ercan, Die Stellung der Nicht-Muslime in der Türkei im 15. und 16. Jahrhundert, Wien 1979, s. 128, 129 ve A. Çetin, Başbakanlık Arşivi Klavuzu, İstanbul 1979.

— 11 nolu, Ermeni Berat defteri, 1911-1915 yıllarına ait kayıtları içermektedir.

Ayrıca, yine bu serinin birinci defteri olan "*Şurût-ı Milel-i Muhtelife*" defteri içinde Ermenilerle ilgili önemli kayıtlar vardır. Özellikle "*Kudüs Ermeni Patrikliği İmtiyazları*" [91] kaydı konumuzla doğrudan ilgilidir. diğer kayıtlar ise şunlardır:

— İstanbul ve çevresi Ermeni patrikliği imtiyazları.

— Ermeni patrikliği iltizamından "marhasalık" imtiyazları.

— Üçkilise katoğikosluğu imtiyazları.

— Çanlı kilise marhasalığı imtiyazları.

— Adana ve Sis katoğikosluğu imtiyazları.

— Ermeni ve Katolik patriklerinin düzeltilen beratları.

Kuşkusuz Arşivde Ermenilerle ilgili belgeler bu kadar değildir. Hem Başbakanlık arşivinde, hem diğer arşivlerde, toplu defterler halinde veya tek tek belgeler olarak şaşırtıcı ölçüde çok belge vardır. Bütün bu belgeler içinde gerek İstanbul ve gerekse Kudüs Ermeni patriklerine verilen fermanlarla tanınan haklar kısa bir dönem dışında hemen hemen 19. yüzyıl ortalarına kadar hiç değişmemiştir. Bu tarihden sonra ortaya çıkan değişiklikler ise Gayrimüslimlerin lehine olmuştur. Karşılaştırma imkânı sağlamak için arşivdeki Gayrimüslim cemaatlere ait defterlerden 9 numaralı "*Ermeni Berat Defteri*" içindeki, Kudüs Ermeni patriğine verilen beratın transkripsiyonlu metnini kitaba alıyoruz. Görüleceği gibi 9 Kasım 1517 tarihli fermanla tanınan hak ve imtiyazlar, 10/19 Ağustos 1850 tarihinde verilen bu fermandaki imtiyazlarla aynıdır. Oysa, aradan 333 yıl geçmiştir. Diğer taraftan fermanın başında sözü edilen patrik seçimi ve yeni seçilen patriğin padişah tarafından onaylanması işlemi, altıncı fermandaki patrik seçimi ile kıyaslanınca, bugüne kadar değişmeden süregeldiği görülecektir.

"Kuds-i şerif patrikliği beratı.

Kamame-i Kuds-i şerif ma'a Gazze ve Trablus ve Nablus ve Habeş ve Kıptî ve tevabii Ermeni patriki olan Kiragos [92] piskoposun bu esnada vefatı cihetiyle, yerine aherinin tayini lazım gelerek, piskoposlardan ve Ermeni milleti mu'teberânından lazım gelenler patrikhanede bi't-tecemmü,fi'l-asl Kuds-i şerif piskoposlarından işbu darende-i berât-ı hümâyûnum, kıdvet-i

[91] İmtiyaz kelemisinin karşılığı metinde "*şart*" kelimesinin çoğulu olan "*şurût*" şeklinde geçmektedir.

[92] Kiragos Mnatzakanyan (patriklik süresi 1846-1850).

muhtarü'l-milleti'l-Mesihiyye Ohannes [93] piskopos zidet rütbetehu, patriklik-i mezkûru idareye sahib-i iktidar ve her veçhile mücerrebü'l-etvâr olmasıyla cümle tarafından intihab olunmuş olduğundan patriklik-i mezkûr piskopos-ı mûmâ-ileyhe bi't-tevcih şurût-ı derciyle yedine berât-ı âlişanım itası hususu İstanbul ve tevabii Ermeni patriki, iftiharü'l-muhtarü'l-milleti'l-Mesihiyye Matyos [94] piskopos, damet rütbetebu tarafından memhur takrir takdimiyle istida olunup, kuyûda müracaat olundukta Kamame kenise-i Kuds-i şerif ma'a Gazze ve Trablus ve Nablus ve Habeş ve Kıptî ve tevabii patrikliği doksan bin akçe resm-i pişkeş ile müteveffa-i mûmâ-ileyh Kiragos piskoposun üzerinde olduğu mukayyed ve mestur olarak, resm-i pişkeşi olan meblâğ-ı mezbur ber-veçh-i nakdin hazine-i şahâneme teslim olunduğu tahrir ve işaret kılınmış olmağın, sâdır olan ferman-ı âlişanım mucibince bu berât-ı hümâyûnu verdim ve buyurdum ki mûmâ-ileyh Ohannes piskopos veçh-i meşruh üzere Kuds-i şerif ve tevabiinde sâkin Ermeniyan taifesi üzerlerine kadimden olageldiği veçhile ve âyinleri üzere patrik olup, patrikliğine tabi yerlerde taife-i mezkûrenin büyük ve küçüğü mûmâ-ileyhi üzerlerine patrik bilip, âyinlerine müteallik umurlarında doğru sözünden tecavüz eylemeyeler ve patrikliğine tabi yerlerde kadîmî tasarruflarında olan kilise ve manastırların kimse ellerinden almaya ve fetva-i şerife ve mahsusen ferman-ı âli olan meremmatlarına dahl olunmaya ve şer'-i şerife müteallik davaları huzur-ı şeyhü'l-islamîde görüle ve patrikliğine tabi yerlerde azl ve nasba müstehak olan papasları, âyinleri üzere azl ve kiliseleri ahere verip, cürm-i galîzi olanları te'dip ve saçların tıraş eyledikte, hilâf-ı mu'tad-ı kadîm aherden müdahale kılınmaya ve patrik-i mûmâ-ileyhin ma'rifet ve izni yoğiken bazı kasaba ve kura papazları âyinlerine muhalif nikâh caiz olmayan reayaya nikâh eylemeyeler ve [bir] zimmiye avret erinden kaçsa...". Fermanın bundan sonraki kısımları, altı tanesinin transkripsiyonunu vereceğimiz ferman kayıtlarıyla hemen hemen aynıdır. Sözgelişi, miras için ne vasiyet ederlerse geçerlidir ve bu durum Ermeni tanıklar ile yasalara uygun olarak çözümlenecektir.

Görüldüğü gibi 1517 tarihli fermanla 1850 tarihli fermanın ana hatları aynıdır. Yalnız, son dönem fermanlarda konulara daha fazla açıklık getirilmiştir. Patriğin nasıl ve kimler tarafından seçileceği, yönetimi altındaki din adamlarının gerektiğinde nasıl cezalandırılacağı birinci fermana göre biraz daha ayrıntılı verilmiştir.

[93] Ohannes Musayan (Movsessian) (patriklik süresi 1850-1860).

[94] II. Mateos Çuhacıyan (patriklik süresi 1844-1848). Yerine, Agop Serobyan ikinci kez patrik seçilmiştir (patriklik süresi 1848-1858).

1850 tarihli fermanda dikkati çeken bir nokta, Kudüs Ermeni patrikliği seçiminin onaylanması için İstanbul Ermeni patriğinin padişaha başvurması olayıdır. Bu uygulama ilk anda, İstanbul patrikhanesinin, en azından yönetim bakımından, Kudüs patrikhanesinin üstünde olduğu düşüncesini vermektedir. Eçmiyazin patrikhanesinin daha önce, hiç olmazsa manevî üstünlük için nasıl mücadele ettiğini yukarıda belirtmiştik. Bu duruma göre -elbette sürekli ve kesin olmamakla birlikte- şöyle bir liste verilebilir:

1 — Eçmiyazin katoğikosluğu.

2 — İstanbul patrikhanesi.

3 — Kudüs patrikhanesi.

Kudüs'ü ise Sis, Ahtamar ve Ağuan katoğikosluklarının izlediği söylenebilir.

1850 tarihli fermanla, yayınladığımız yedi fermanın mukayesesi yapılabileceği gibi, aynı defterler içinde kayıtlı ve İstanbul Ermeni patrikliği ile diğer Ermeni katoğikosluklarına verilmiş fermanlarla daha geniş bir mukayese yapmak da mümkündür[95]. Hatta bu mukayeseyi daha da genelleştirmek isteyenler, çok önemli bir dinsel merkez olan Tur-ı Sina piskoposlarına verilen fermanları da kullanabilirler[96].

Transkripsiyonlu metinlerini yayınlayacağımız fermanların listesi sırasıyla şunlardır:

Birinci ferman

BAKPT, Evâmir-i Maliye Kalemine Tabi Piskopos Mukataası Kalemi Defteri no. 2539, sayfa 2 (9 Kasım 1517).

Üçüncü ferman

BAKPT, aynı defter, sayfa 103 (4/14 Kasım 1556).

Dördüncü ferman

BAKPT, aynı defter, sayfa 4 (29 Mart 1649).

Beşinci ferman

[95] Örnek için üçüncü bölümde transkripsiyonunu yayınladığımız 16/25 Ağustos 1844 (Evâil-i Şaban 1260) tarihli belgeye bakınız. Ferman yine bir patrik seçiminin onaylanması ile ilgilidir. Patrik, İstanbullu III. Haçadur'un (patriklik süresi 1841-1844) çok yaşlı olması nedeniyle işleri yürütememesi ve patriklikten istifa etmesi üzerine, yukarıda sözünü ettiğimiz II. Mateos Çuhacıyan'ın seçilmesi ile ferman başlamaktadır.

[96] Bu fermanlardan bir kısmı Klaus Schwarz tarafından 1970 yılında Freiburg'da yayınlanmıştır. Bk. "*Osmanische Sultansurkunden des Sinai-Klosters in Türkischer Sprache*".

BAKPT, aynı defter, sayfa 2 (2 Kasım 1665).

Altıncı ferman

BAKPT, aynı defter, sayfa 3 (13 Eylül 1671).

Yedinci ferman

BAKPT, aynı defter, sayfa 3,4 (25 Mayıs 1682).

İstanbul Ermeni patriği seçiminin onaylanması

BAKPT, Gayrimüslim Cemaatlere Ait Defterler, Ermeni Berat Defteri no 9, sayfa 42, 43 (16/25 Ağustos 1844).

Yakubî-Süryani patrik seçiminin onaylanması

BAKPT, aynı defter, sayfa 51, 52 (17/26 Nisan 1847).

Üçüncü Bölüm

FERMANLAR

Kudüs'e gönderilen 1., 3., 4., 5., 6. ve 7. ferman. İstanbul Ermeni patriği seçiminin onaylanması ile ilgili ferman. Yakubî-Süryani patriği seçiminin onaylanması ile ilgili ferman.

Birinci ferman

Bi-hamdi'l-lahi tealâ ve resûlihi Kuds-i şerif-i beytu'l-laha gelip mâh-ı Saferü'l-hayrin yirmi beşinci günü feth-i bâb olup, Ermeni taifesine patrik olan Serkis nâm râhip cümle ruhbaniyle ma'an reâyâ ve berâyâ gelip atâ ve in'amımdan rica ve temennâ kılmışlardır. Kadîmden meşrût olup uhdelerinde olan kilise ve manastır ve sair ziyaretleri ve içeride ve taşrada vâki kilise ve mabedhaneleri, kadîmden zabt ve tasarruf edegeldikleri minvâl üzere Ermeni taifesine patrik olanlar zabt ve tasarruf eyleyeler ve hazret-i Ömer, radiye Allahu tealâ anhu, hazretlerinden olan ahidnâme-i hümâyûn ve merhûm melik Selahaddin zamanından beri verilen evâmir-i şerifeler mucibince zabt ve tasarruflarında olan Kamame ve Beytü'l-lahm-i mağara ve Şimal tarafındaki kapı ve kilise-i kübrâları Mar Yakup ve Deyr-i Zeytûn ve Habsü'l-Mesih ve Nablus ve keniselerine tabi hem-milletleri olan Habeş ve Kıptî ve Süryani milletleri, Mar Yakup kiliselerinde mütemekkin olan Ermeni patrikleri tarafından zabt ve tasarruf olunup aher milletden min ba'd bir ferde müdahale etdirilmemek bâbında bu nişân-ı hümâyûnu verdim ve buyurdum ki mucibince amel olunup zikr olunan kilise-i kübrâları Mar Yakup'da mütemekkin olan Ermeni patrikleri, içeride ve taşrada vâki olan kiliseleri ve manastırları ve sair ziyaretgâhları ve kendilere tabi hem-milletleri ve yamakları Habeş ve Kıptî ve Süryani milletleri âyinleri üzere zabt ve tasarruf eyleye. Vâki olan umûrlarına, azl ve nasb ve sair vakıflarına müteallik hususlarına, metropolit ve piskopos ve ruhban ve papas ve yamaklarına ve sair Ermeni taifesinin metrûkâtların alız ve kabz edip mâ-takaddemden beri Ermeni taifesi patriklerine, zabt ve tasarruflarında olan kilise ve manastır ve mabed ve sair ziyaretlerine ve kendilere tabi hem-milletlerine ve yamaklarına aher milletden min ba'd bir ferd müdahale eylemeyip ve Kamame ortasında vâki olan türbesi ve Kuds-i şerif taşrasında Meryem Ana makrebesi ve hazret-i İsa, aleyhi's-selâtu ve's-selâm, doğduğu Beytü'l-lahm-i mağara ve Şimal tarafında olan kapı miftahı

ve içeride Kamame kapısında iki şamdan ve kanâdilleri ve türbe kapısında ve içerisinde olan kandilleri ve yakdıkları şem' ve buhurları ve Kamame içinde âyinleri üzere nar ve şem' zuhurunda kendilere tabi olan hem-milletleri, türbe dahiline girip ve havalisinde devr etmeleri ve kapı içerisinin zîr ve bâlâsı ve iki penceresi ve içeride olan mabed ve ziyaretleri ve Su Kapısı ve Kamame avlusunda vâki Mar Yuhanna kenisesi ve taşrasında Mar Yakup kurbünde vâki Habsü'l-Mesih ve sair manastırları ve makberelikleri ve medfenleri ve Beytü'l-lahm-i mağara kurbünde olan odaları ve misafirhaneleri ve bağ ve bahçe ve zeytinlikleri ve bi'l-cümle zikr olunan kenise ve manastır ve mabed ve ziyaretgâhları ve kendilere tabi hem-milletleri ve sair emlâk ve tevâbi-i kadîmeleri, tayin olunduğu üzere Ermeni taifesi ve patrikleri zabt ve tasarruf eyleyip, keniselerine ve ziyarete gelen Ermeni taifesi Zemzem ta'bir [olunur] su üzerine ve panayırlarına ve sair mabed ve ziyaretlerine vardıklarında ehl-i örf taifesinden ve aherden min ba'd [bir] ferd dahl ve taarruz eylemeyip, ba'd el-yevm veçh-i meşruh üzere verilen nişân-ı hümâyûn-ı saadet-makrûn mucibince amel olunup, aher milelden bir ferdi müdahale etdirmeyip, ol bâbda evlâd ve emcâdımdan yahud vüzerâ-i izâmımdan ve sulehâ-i kirâmdan ve kadılardan ve beylerbeyi ve sancak [beyi] ve mîr-i mîran ve voyvodaları ve beytü'l-mal ve kassâm ademleri ve sübaşılar ve zuema ve erbâb-ı timar ve mübaşirîn ve ummâl ve iş-erleri ve mutasarrıfîn-i emvâl ve sair kapım kullarından ve gayriden muhâssalan vazî' ve refî' ve kübrâdan hiç ferd-i efrâd âferîdeden, kâinen men kâne, veçhen mine'l-vücûh ve sebeben mine'l-esbâb dahl ve taarruz kılmayıp tebdîl ve tağyîr eylemeyeler. Her kim dahl ve taarruz edip, tebdîl ve tağyîr eder ise, inde'l-lahü'l'melikü'l-mu'în, zümre-i mücrimîn ve âdâd etmişden ma'dûd olalar. Şöyle bileler, hükm-i künûz-keşâ tuğra-i garrâ-i âlem-ârâ ile mücellâ ve müzeyyen görenler mazmûn-ı meymûnda muhakkak ve fehvâ-i hümâyûna musaddak, alâmet-i şerife itimâd kılalar. Fi 24 L(Şevvâl) sene 923 (9 Kasım 1517).

Üçüncü ferman

Akdâ kuzâtü'l-Müslimîn-i ûlâ, vulâtu'l-muvahhidîn, ma'denü'l-fazl ve'l-yakîn mevlânâ Kuds-i şerif kadısı tevkî-i refî-i hümâyûn vâsıl olacak ma'lûm ola ki,

Hâliyâ Kuds-i şerifde Ermeniler patriki olan Andrea nam râhib Divân-ı hümâyûnuma gelip, arz-ı hâl edip, mâ-takaddemden beri hazret-i Ömer, radiye Allahu tealâ anhu, hazretlerinden ellerinde olan ahidname-i hümâyûn ve merhûm melik Selahaddin zamanından beri selâtin-i maziyyeden verilen evâmir-i şerifeleri mucibince Kuds-i şerifde vâki

kadîmden zabt ve tasarruflarında olan kiliseleri ve manastırları ve sair mabed ve ziyaretgâhları ve kendilere tabi olan yamakları ve hem-milletleri, feth-i Kuds-i şerifde hazret-i cennet-mekân,firdevs-aşiyân, merhûm ve mağfûr lehu, babam Sultan Selim Han, enâru'l-lahu tealâ burhânehu hazretleri, bi-avni'l-lahi tealâ ve resulihi, Kuds-i şerif-i beytu'l-laha varıp feth-i bâb olundukta, ol zamanda Ermeniler patriki olan Serkiz nam râhib cümle ruhban ile ma'an reâyâ ve berâyâ varıp merhûm tâbe misvah hazretlerinin atâ ve in'amından rica ve temanna kıldıklarında, kadîmden Ermeni taifesinin meşrûtaları olup uhdelerinde olan kiliseleri ve manastır ve sair ziyaretgâhları ve içeride ve taşrada vâki kilise ve mabedhaneleri kadîmden zabt ve tasarruf eyleyeler diye hazret-i Ömer, radiye Allahu tealâ anhu, hazretlerinden olan ahidname-i hümâyûn ve merhûm melik Selahaddin ve selâtin-i maziyyeden verilen evâmir-i şerifeleri mucibince zabt ve tasarruflarında olan Kamame ve Beytü'l-lahm-i mağara ve şimal tarafındaki kapı, kilise-i kübrâları Mar Yakup ve Deyrü'z-zeytun ve Habsü'l-Mesih ve Nablus ve keniselerine tabi hem-milletleri ve yamakları olan Habeş ve Kıptî ve Süryan milletleri Mar Yakup kiliselerinde mütemekkin olan Ermeni patrikleri tarafından zabt ve tasarruf olunup, aher milelden min ba'd bir ferd müdahale etdirilmemek bâbında rica ettikleri merhûm ve mağfûr lehu babam, nuru'l-lahu merkadehu, hazretlerine arz olundukta avâtıf-ı aliyye-i husrevânesinde zikr olunan minvâl üzere dahl olunmayıp mutasarrıf olalar diye müste'al nişân-ı hümâyûn-ı saadet-makrûn ile muanven mukarrername ve sûret-i defter-i hakanî ile ibka ve mukarrer buyurup, ba'dehu serîr-i saltanat ve musırr-ı hilâfet-mâyeme müyesser olup mucibince nişân-i hümâyûn-ı saadet-makrûnum ile ke-mâ kân ibka ve mukarrer olunmuştur. Zikr olunan kilise-i kübrâları Mar Yakup'da mütemekkin olan Ermeni patrikleri içeride ve taşrada vâki kiliseleri ve manastırları ve sair mabed ve ziyaretgâhları ve kendilere tabi yamakları ve hem-milletleri olan Habeş ve Kıptî ve Süryan milletleri âyinleri üzere zabt ve tasarruf eyleyip vâki olan umûrlarına ve azl ve nasba ve sair vakıflarına müteallik hususlarını ve mürd olan metropolid ve piskopos ve papaz ve ruhban ve yamaklarının ve sair Ermeni taifesinin metrûkâtlarını ahz ve kabz edip mâtakaddemden beri Ermeni taifesi patriklerinin zabt ve tasarruflarında olan kilise ve manastır ve mabed ve sair ziyaretlerinin ve kendilere tabi hem milletleri ve yamaklarına aher milelden min ba'd bir ferd müdahale eylemeyip ve Kamame ortasında vâki olan türbesi ve Kuds-i şerif taşrasında Meryem Ana makberesi ve hazret-i İsa, aleyhi's-salâtu ve's-selâm, doğduğu Beytü'l-lahm-i mağara ve Şimal tarafında olan kapının miftahı ve içeride Kamame kapısında iki şamdan ve

kanâdilleri ve türbe kapısında ve içerisinde olan kandilleri ve yakdıkları şem' ve buhûrları ve Kamame içinde âyinleri üzere nar ve şem' zuhurunda kendilere tabi olan hem-milletleri ile türbe dahiline girip ve havâlisinde devr etmeleri ve kapı içerisinin zîr ve bâlâsı ve iki penceresi ve içeride olan mabed ve ziyaretleri ve Su Kapısı ve Kameme avlusunda Mar Yuhanna kenisesi ve taşrasında Mar Yakup kurbünde vâki Habsü'l-Mesih ve sair manastırları ve makberelikleri ve medfenleri ve Beytü'l-lahm-i mağara kurbünde olan odaları ve misafirhaneleri ve bağ ve bahçe ve zeytinlikleri ve kendilere tâbi yamakları ve hem-milletleri ve sair emlâk ve tevâbi-i kadîmeleri ta'yin olunduğu üzere Ermeni taifesi ve patrikleri zabt ve tasarruf eyleyip ve keniselerine ziyarete gelen Ermeni taifesi, Zemzem ta'bir olunur su üzerine ve panayırlarına ve sair mabed ve ziyaretlerine vardıklarında ehl-i örf taifesinden ve aherden min ba'd bir ferd dahl ve taarruz eylemeyip, bu âna dek veçh-i meşrûh üzere ellerinde olan ahidnâme-i hümâyûn ve selâtin-i maziyyeden verilen evâmir-i şerifeleri ve merhûm ve mağfûr lehu babam tâbe serâh hazretlerinin mukarrername-i hümâyûn-ı saadet-makrûn ile muanven ve sûret-i defter-i hakanî ve ba'dehu verilen nişân-ı hümâyûn-ı saadet-makrûn ile mukarrernameleri mucibince amel olunup min ba'd bir ferd müdahale etmiş değil iken hâliyâ Rum keferesi patriki olan Kirmanos nam râhip şirrete sâlik olup, ellerinde olan ahkâm-ı şerifeye ve olagelene mugâyir, hilâf-ı şer' ve kānûn münâza'a edip, Rum taifesine mahsus olan tekâlifi Ermeni taifesinden dahi taleb edip bî-veçh müdahale etmekle Divân-ı hümâyûn-ı keyvân-ı âb-ı bıkâ'ımda müraf'a'a-i şer-i şerif olduklarında, zikr olunan minvâl üzere ellerinde olan ahkâm-ı şerifeleri mucibince bî-garaz-ı tegâbün-i Müslimînden iştihâd olundukta mâ-tekaddemden beri Rum taifesine mahsus olan tekâlifi yalnız kendi yamakları olan Gürcü ve sair hem-milletleri ile veregelmişlerdir ve Ermeni taifesine mahsus olan tekâlifi kendi yamakları olan Habeş ve Kıptî ve Süryan ve gayr[i] hem-milletleri ile veregelmişlerdir ve Kamame'ye girip nar yakdıkları gece Ermeni taifesi ve Rum taifesi bir yerde ma'an giregelmişlerdir diye bu veçh üzere ihbâr etmeleriyle vâki niza' ve muzıll-ı husumet [ref'] olunup ihkâk-ı hak olmakla taraf-ı şer'-i mutahharadan tenbih olunup hüccet-i şer'iyye verildiğin bildirip, mucibince amel olunup men' ve def' olunmak bâbında emr-i şerifim rica eyledikleri ecilden, mucibince amel olunmak emrim olmuştur. Buyurdum ki hükm-i şerifim vardıkda, bu bâbda sâdır olan fermân-ı celîlü'l-kadrim üzere amel edip, mâ-takaddemden beri ellerinde olan ahidname-i hümâyûn ve selâtîn-i maziyyeden verilen evâmir-i şerifeleri ve merhûm babam tâbe serâh hazretlerinden verilen mukarrername-i hümâyûnları ve sûret-i defter-i hakanî ve ba'dehu mucibince mukarrer olunup verilen nişân-

ı hümâyûnum ve hâliyâ Divân-ı hümâyûnumda kadıaskerler ma'rifeti ile verilen hüccet-i şerifeleri mucibince amel olunup, ba'de'l-yevm Rum taifesine mahsus olan tekâlifi Ermeni taifesinden taleb etdirmeyip ve Ermeni taifesine mahsus olan tekâlifi Rum taifesinden taleb etdirmeyip ve Kamame'ye girip nar yakdıkları gece Ermeni taifesi ve Rum taifesi bir yerde ma'an girip veçh-i meşrûh üzere Divân-ı hümâyûn-ı saadet-makrûnuma müraccat olunup, taraf-ı şer'iyye-i mutahharadan tenbih olunduğu üzere, hüccet-i şer'i şerif ve mukarrername-i münîfleri mucibince min ba'd Rum taifesi Ermeni taifesine ve yamaklarına ve sair umûrlarına bir veçhile müdahale etdirmeyip bu makûle bir vak'a şer'ile görülüp, veçh üzere bir (?) hüccet-i şer'iyye verilen da'vânın tekrar istimâ'ı memnu'umdur, hâli üzere ibkâ etdirip, şer' ve kânûn ve nişân-ı hümâyûn-ı saadet-makrûn ile muanven mukarrernameleri ve suret-i defter-i hakanî hüccet-i şer' ve emr-i hümâyûnuma mugâyir kimseye iş etdirmeyip ol bâbda evlâd-ı emcâdımdan ve vüzerâ-i izâm ve sulehâ-i kirâm ve kadılardan ve beylerbeyi ve mîr-i mîrân ve sancakbeyi ve yeniçeri ve sipah ve sair kapım kulları ve gayr[i], muhassalan hiç ferd-i efrâd âferideden bi-veçhi mine'l-vücûh ve sebeben mine'l-esbâb dahl ve taarruz kılmayıp (iki kelime okunamadı) etmeyeler. Hilâfına rıza ve cevaz göstermeyeler (üç kelime okunamadı). Bu hükm-i hümâyûnumu ellerinde ibkâ edip, alâmet-i şerife itimâd kılalar. Tahriren evâil-i şehr-i Muharrem sene 964 (4/13 Kasım 1556).

Be-makām-ı Kostantıniyye
el-mahrûse

Dördüncü ferman

Nişân-ı şerif yazıla ki,

Halâ serîr-i saltanat-ı Osmanî cenâb-ı hilâfet-mâyeme müyesser ve erzânî kılındıkta umumen tecdîd-i berevât fermân-ı şerifim olmağın, Şam-ı şerif ve Halep ve Erzurum ve Diyarbakır ve Trablusşam ve tevâbi'i keferesine, berât-ı hümâyûn ile patrik olan işbu dârende-i fermân-ı hümâyûn Makarios nam râhip, elinde olan atîk berâtı südde-i saadetime getirip, tecdîd olunmasın rica edip, beş bin yüz yirmi akçe pişkeş in'am olunmağın, bin elli dokuz Rebiyyü'l-evvelinin on beşinci gününde müceddeden bu berât-ı hümâyûn-ı izzet-makrûnu verdim ve buyurdum ki mezbûr Makarios râhip varıp zikr olunan Şam-ı şerif ve Halep ve Erzurum ve Diyarbakır ve Trablusşam ve tevâbi'i keferesine, kadîmden olagelen âdet ve kânûn ve üslûb-ı sâbık üzere, âyinleri mucibince patrik olup ol vilayetlerde vâki papaslar ve keşişler ve sair kefere taifesinin ulusu ve kiçisi

râhib-i mezbûru kendilerine patrik bilip, patrikliğine mütealik umûrda mezkûra müracaat edip şer' ve kânûna muvafık olan sözünden tecavüz eylemeyeler ve patrikliğine müteallik mürd olan papasların ve keşişlerin ve kalugaryaların mu'tâd-ı kadîm üzere patrik-i mezbûra ait beş binden akal olan metrûkâtların râhib-i mezbûr ahz ve kabz edip, beş bin ve beş binden ziyadesin mevkûfat emînleri mîri için zabt edip aherden kimse karışmaya ve azl ve nasba müstehak olan papas ve keşişleri patrik-i mezbûr râhip âyinleri üzere azl ve nasb eyledikde hariçden kimse dahl eylemeye ve bazı kura rahipleri, râhib-i mezbûrun ma'rifeti [ve izni] yoğiken âyinlerine muhalif nikâh câiz olmayan kefereye nikâh eylemeyeler ve etdirilmeye ve mürd olan râhipler kendi âyinleri üzere keniseleri fukarasına ve patrike her ne vasiyet ederler ise makbul olup geri Rum şahidler ile amel oluna ve patrikliğine müteallik yerlerde bir zimmiye avret erinden kaçsa, veya bir zimmi avret boşamalı olsa veyahud avret almalı olsa, aralarına patrik-i mezbûr râhipden gayri kimse karışmaya ve bi'l-cümle kiliselerine müteallik bağ ve bahçelerine ve çayır ve tarlalarına ve panayır ve ayazmalarına ve manastırlarına ve değirmenlerine ve sair keniselerine vakf olan eşyalarına, bundan evvel ve bunun emsâli patrik olanlar ne veçhile patrik olup ve ne minvâl üzere mutasarrıf olagelmişler ise, mezkûr râhip dahi ol minvâl üzere mutasarrıf olup, ol bâbda mezkûrun patrikliğine aherden bir ferd mâni ve müzâhim olmayıp dahl ve taarruz eylemeyeler, şöyle bileler, fi 15 RE (Rebiyyü'l-evvel) sene 1059 (29 Mart 1649).

Beşinci ferman

Kuds-i şerif kadısına hüküm ki,

Südde-i saadetime arzlar ve kazâ-i mezbûrede sâkin meşâyih mahzar getirip, mahrûse-i Kuds-i şerifde vâki Ermeni taifesinin meşrûtaları olup, uhdelerinde olan içeride ve taşrada vâki kiliseleri ve manastırları ve sair mabed ve ziyaretgâhları kendilere tabi yamakları ve hem-milletleri olan Habeş ve Kıptî ve Süryan milletleri, kadîmîden eshâb-ı kirâmdan verilen ahidname-i hümâyûn ve selâtin-i maziyyeden yedlerinde olan evâmir-i şerifeleri mucibince feth-i hakanîden beri Deyr-i Mar Yakup manastırlarında mütemekkin olan Ermeni patrikleri tarafından zabt ve tasarruf olunup, zikr olunan keniselerine ziyarete gelen Ermeni taifesinin resimleri mahmiye-i mezbûrede, merhûm ve mağfur lehu cedd-i emcedim Sultan Süleyman Han, aleyhi'r-rahmeti ve'l-gufrân, hazretleri için okunan eczâ-i şerifeye vakf ta'yin olan avâidlere verip, kusurları yoğiken, feth-i hakanîden bu âna gelince ellerinde olan nişân-ı hümâyûn ve sûret-i emr-i hakanî ve ahkâm-i şerife ve fetvâ-i münîfe ve hüccet-i şer'iyyeleri mucibince zabt ve

tasarruflarında olup, aher milelden min ba'd bir ferd müdahale etmiş değil iken, hâliyâ Rum keferesi patriki şirrete sâlik olup, kadîmîden olagelmişe mugâyir hilâf-ı inha bir tarikle emr-i şerif alıp, Habeş milletine bî vech müdahale etmekle ziyade gadr eylediğin bildirip men' ve def' olunmak bâbında emr-i şerifim ricasına arz eylediğiniz ecilden, hazîne-i âmîremde mahfuz olan defterlere nazar olundukta, veçh-i meşrûh üzere feth-i hakanîde Serkiz nam râhip der-uhde olub kadîmîden zabt ve tasarruflarında olan Kamame ve Beytü'l-lahm-i mağara ve Şimal tarafındaki kapı ve kenise-i kübraları Mar Yakup ve Deyrü'z-zeytun ve Habsü'l-Mesih ve Nablus ve içeride ve taşrada vâki kenise ve manastır ve sair mabed ve ziyaretleri ve odaları ve misafirhaneleri ve bağ ve bahçeleri ve zeytinlikleri ve makberelikleri ve medfenleri ve keniselerine tabi yamakları ve hem-milletleri olan Habeş ve Kıptî ve Süryan milletleri ve sair emlâk ve tevâbi-i kadîmeleri ta'yin olunduğu üzere Mar Yakup keniselerinde mütemekkin olan Ermeni patrikleri tarafından âyinleri üzere zabt ve tasarruf olunup, vâki olan umûrlarında ve azl ve nasb ve sair vakıflarına müteallik hususlarına ve mürd olan piskopos ve metropolit ve ruhban ve papaz ve yamaklarının ve sair Ermeni taifesinin metrûkâtlarını alız ve kabz edip, ahar milelden min ba'd bir ferd müdahale eylemeyeler diye mufassal, mestûr ve mukayyed bulunmağın kadîmîden olageldiği üzere zabt etdirilmek bâbında fermân-ı alişânım sâdır olmuştur, fi 23 R (Rebiyyü'l-ahir) sene 1076 (2 Kasım 1665).

Altıncı ferman

Nişân-ı şerif yazıla ki,

Ermeni taifesi Divân-ı hümâyûnuma adam ve arz-ı hâl gönderip, kadîmden üzerimize edâsı lâzım olan cizyemizi ve sair emr-i şerif ile vâki olan tekâlifi edâ edip amma dedelerimizden beri tekâlif veregelen reâyâdan iken, Acem reâyâsı olan Ermeniyana tabi Mardıros nam Ermeni bir kaç seneden beri Kuds-i şerif patriki olup, Kuds-i şerifde ve sair memâlik-i mahrûsede olan evkafımızı zâyi' ve telef eylediğinden mâ'ada Ermeni taifesinden her sene akçe cem' edip Culhalı Acem Ermenileri ile Acem memleketine gönderip ol veçhile fukaraya küll-i gadr ve havf eder. Yine mâbeynimizde ihtiyâr ettiğimizi Kuds-i şerif patriki ta'yin olunup, mezkûr Mardıros ve sair Acem Ermenileri aramızdan ihrac ve def' olunmak bâbında inayet rica ederiz diye bildirdikleri ecilden, imdi hüsn-i ihtiyârları ile ihtiyâr ettikleri işbu dârende-i fermân-ı hümâyûn Ağyazar nam katogikosa tevcih olunmak fermânım olmağın âdet-i pişkeşî için bin seksen iki Rebiyyü'l-evvelinin... gününde on bir bin dokuz yüz akçeyi ber-veçh-i

nakdin teslim-i hazîne eylemeğin, ref' olan mezbûr Mardıros yerine patrik nasb ve ta'yin edip bu berât-ı hümâyûnu verdim ve buyurdum ki mezbûr Ağyazar nam katoğikos varıp ke-mâ kân Kuds-i şerif patriki olup kadîmden bu âna dek patrik olanlar zabt edegeldikleri üzere ve selâtin-i maziyyeden verilen evâmir-i şerife mucibince zabt ve tasarruflarında olan Kamame ve Beytü'l-lahm-i mağara ve Şimal tarafındaki kapı ve kilise-i kübrâları Mar Yakup ve Deyrü'z-zeytun ve Habsü'l-Mesih ve Nablus ve keniselerine tabi yamakları ve hem-milletleri olan Habeş ve Kıptî ve Süryan milletleri ve Mar Yakup keniselerinde mütemekkin olan Ermeni taifesi mezbûr Ağyazar nam râhibi üzerlerine ke-mâ kân patrik bilip, patrikliğine müteallik hususlarda râhib-i mezbûra müracaatları olup doğru sözünden tecavüz eylemeyeler ve mezkûrun patrikliğine tabi azl ve nasba ve sair vakıflarına müteallik hususları râhib-i mezbûr Ağyazar ma'rifetiyle olup aher milelden mezbûra bir ferd müdahale eylemeyeler ve mürd olan Ermeni taifesinin ve hem-milletleri [olan] Habeş, Kıptî ve Süryan taifesinin metropolit ve piskopos ve ruhban ve papasların kânûn-ı kadîm üzere kendiye ait metrûkâtların râhib-i mezbûr ahz ve kabz eyledikde hilâf-ı mu'tad, beytü'l-mal ve kassâm adamları ve aherden kimse dahl ve taarruz eylemeyeler ve kadîmden Ermeni taifesinin patrikleri zabt ve tasarruflarında olan kenise ve manastır ve mabedgâh ve sair ziyaretlerine ve kendilerine tabi olan hem-milletlerine ve yamaklarına aher milelden min ba'd kimse müdahale eylemeyeler ve etdirilmeye ve elinde olan berât-ı şerifim mucibince Kamame ve ortasında vâki olan türbesi dahilinde şem' ve buhûr yakıp âyinleri üzere kuddâs etdiklerinde min ba'd bir ferd taarruz eylemeyeler ve Kuds-i şerif taşrasında Meryem Ana makberesi ve hazret-i İsa, aleyhi's-selâm, doğduğu Beytü'l-lahm-i mağara ve şimal tarafında olan kapının miftahı ve içeride Kamame kapısında olan iki şamdan ve kandilleri ve yakdıkları şem' ve buhûrları ve kendilere tabi olan milletleri ile kadîmden zabt ve tasarruflarında olan keniselerine ve sair mabedgâhlarına ehl-i örf taifesinden ve aherden hiç ferd dahl ve taarruz eylemeye ve senevî mîri rüsûm cem'i için kendi ruhbanları ile gezdikleri eyaletlerde, gümrük alınmak icab eder emti'aları yoğiken öşür ve gümrük ve bâc talebiyle rencîde olunmayalar ve râhib-i mezbûrun ma'rifeti ve izni yoğiken âyinlerine muhalif Acem diyarında ve sair elinde berâtı olan ruhban tarafından metropolit ve râhip nasb eylemeyeler ve Ermeni karabaşları nikâh caiz olmayan Ermeni taifesine nikâh eylemeyeler ve etdirilmeye ve bir zimmiye avrat erinden kaçsa veya bir Ermeni avrat almalı olsa aralarına râhib-i mezbûrdan gayri kimse girmeye ve karışmaya ve mürd olan Ermeni taifesi ve yamakları olan Habeş ve Kıptî ve Süryan taifesinden kiliseleri fukarasına ve kendiye her ne vasiyet ederler ise makbul olup kimse

dahl ve taarruz eylemeye ve râhib-i mezbûr patrikliğine tabi kadîmden âyinleri üzere kiliselerine vakf olan bağ ve bahçelerine ve değirmen ve çayırlarına ve çiftliklerine ve manastır ve ayazmalarına ve sair vakf olan eşyalarına, bundan evvel ve bunun emsâli patrik olanlar ne veçhile tasarruf edegelmişler ise râhib-i mezbûr dahi ol minvâl üzere ke-mâ kân zabt ve tasarruf eyleye ve kadîmden âyinleri üzere kiliselerine vakf olan bağ ve bahçelerine ve değirmen ve çayırlarına ve çiftliklerine ve manastır ve ayazmalarına ve sair vakf olan eşyalarına ve emlâklerine müteallik da'vâları zuhûr etdikde hariçden istimâ' olunmayıp âsitâne-i saadetime havâle oluna ve râhib-i mezbûrun ma'rifeti yoğiken bazı kimseler hilâf-ı inha ile emr-i şerif alıp fuzûlen tercüman etdirilmeye. Ol bâbda ref' olan mezbûr Mardıros ve aherden bir ferd dahl ve taarruz kılmayıp mâni ve müzâhim olmayalar, şöyle bileler, fi 9 CE (Cemaziye'l-evvel) sene 1082 (13 Eylül 1671).

(Altıncı fermanın yan tarafına yazılan satır)

Beytü'l-lahm-i mağara ve Şimal tarafındaki kapı ve Mar Yakup ve Nablus ve ellerinde olan kenise/milletleri ve Habeş ve Kıptî ve Süryan milletleri.

Yedinci ferman

Nişân-ı şerif yazıla ki,

Kuds-i şerif ve tevâbi'inde vâki Ermeni taifesinden halâ berât-ı alişân ile patriki ve nâzırı olan işbu dârende-i fermân-ı hümâyûn, kıdvet-i milleti'l-Mesihiyye Mardıros nam râhib dersaadetime arz-ı hâl edip, taife-i mezbûrenin patrikliği halâ üzerinde olup, mukaddemâ zabt-ı patriklerin biri mürd olmadıkça biri yerine patrik olmaz iken, bir kaç seneden beri hilâf-ı âdet ve kânûn birbirlerinin üzerlerinde olup Kuds-i şerif manastırlarının fukarasına ve vakıflarına küll-i gadr ve hayf olmağın ve kânûn-ı kadîm üzere amel olunup mürd olmadıkça patrikliğine aheri dahl ve taarruz etdirilmemek bâbında müceddeden berât-ı alişân verilmek rica eylemeğin hazîne-i âmiremde mahfuz olan defterlere nazar olundukda, Kuds-i şerifde vâki Ermeni taifesinin patrikliği mezbûr Mardıros üzerinde olduğu mastûr ve mukayyed bulunmağın mucibince ibka ve mukarrer kılınıp, berât-ı şerifim verilmek bâbında bin doksan üç Cemaziyyü'l-evvelinin on beşinci günü tarih[iy]le muvarrah fermân-ı alişânım sâdır olmağın, âdet-i pişkeşî için on bin dokuz yüz akçe teslim-i hazîne eylemeğin, mucibince amel olunmak üzere ibka ve mukarrer edip, müceddeden bu berât-ı hümâyûn-ı izzet-makrûn[u] verdim ve buyurdum ki mezbûr Mardıros râhip varıp veçh-i meşrûh üzere ke-mâ kân patrik ve nâzır olup mürd olmadıkça patrikliği ahere verilmeyip ve kadîmden bu âna dek Ermeni patriki olanlar

zabt edegeldikleri üzere ve selâtin-i maziyyeden ellerine verilen emr-i şerif mucibince zabt ve tasarruflarında olan Kamame ve Beytü'l-lahm-i mağara ve Şimal tarafındaki kapı ve Mar Yakup ve Deyr-i zeytun ve Habsü'l-Mesih ve Nablus ve ellerinde olan kiliselerine tabi yamakları ve hem-milletleri olan Habeş ve Kıptî ve Süryan milletleri ve Mar Yakup kiliselerinde mütemekkin olan Ermeni taifesi râhib-i mezbûra müracaatları olup, doğru sözünden tecavüz eylemeyeler ve râhib-i mezbûrun patrikliğine tabi azl ve nasba müstehak olan papasları ve sair vakıflarına müteallik olan hususları, râhib-i mezbûr ma'rifetiyle olup aher milelden min ba'd bir ferde müdahale etdirilmeye ve mürd olan Ermeni marhasaları ve papasları ve kalugaryaların kânûn-ı kadîm üzere kendiye ait metrûkâtları olagelen âdet ve kânûn [üzere] ahz ve kabz eyledikte, hilâf-ı mu'tad beytü'l-mal ve kassâm [âdemleri] ve aherden kimseye dahl ve taarruz etdirilmeye ve kadîmden Ermeni patrikleri zabt ve tasarruflarında olan kadîmî kiliselerine ve manastırlarına ve mabed ve sair ziyaretgâhlarına ve kadîmden alâka edegeldikleri Kamame ortasında vâki türbe ve içeride olan Kamame kapısında kanâdil ve yakdıkları şem' ve buhûrları ve kendilere tabi hem-milletleriyle bu âna dek edegeldikleri ziyaretgâhlarına ve kadîmden zabt ve tasarruflarında olan kiliselerine ve sair mabedgâhlarına ehl-i örfden ve aherden bir ferde dahl ve taarruz etdirilmeye ve râhib-i mezbûrun ma'rifeti ve izni yoğiken, sair elinde berâtı olan ruhban tarafından marhasa ve papas nasb eylemeyeler ve etdirilmeye ve râhib-i mezbûrun ma'rifeti ve izni yoğiken, sair elinde beratı olan ruhban tarafından marhasa ve papas nasb eylemeyeler ve etdirilmeye ve râhib-i mezbûrun ma'rifeti ve arzı olmadıkça kimseye fuzûli tercümanlık etdirilmeye ve râhib-i mezbûr mîri rüsûm ve tasadduk akçesi cem'i için kendisi ruhbanları ile gezdikleri eyaletlerde gümrük alınmak icab eder emti'aları yoğiken hilâf-ı mu'tad öşür ve gümrük ve bâc talebiyle rencide eylemeyeler ve âyinlerine muhalif kura papasları nikâh caiz olmayan kefereye nikâh eylemeyeler ve etdirilmeye ve bir zimmiye avrat erinde[n] kaçsa veyahut bir zimmi avrat almalı olsa evlerine râhib-i mezbûrdan gayri kimse karışmaya ve mürd olan Ermeni taifesi ve yamakları olan Habeş ve Kıptî ve Süryani taifesi kendi âyinleri üzere kiliseleri fukarasına ve patrike her ne vasiyet eder ise makbul olup kimse dahl ve taarruz eylemeye ve kadîmden âyinleri üzere memâlik-i mahrûsede kiliselerine vakf olan bağ ve bahçelerine ve değirmenlerine ve çayırlarına ve çiftliklerine ve manastırlarına ve ayazmalarına vesair vakf olan eşyalarına, bundan evvel ve bunun emsâli Kuds-i şerif patriki olanlar ne veçhile zabt ve tasarruf edegelmişler ise mezbûr Mardıros râhip dahi ol minvâl üzere zabt ve tasarruf eyleye. Ol bâbda aherden hiç ferd dahl ve taarruz kılmayalar, şöyle bileler. fî 18 CE (Cemaziye'l-evvel) sene 1093 (25 Mayıs 1682).

İstanbul Ermeni patriği seçiminin onaylanması.

(Fermânın üzerine yazılan notlar sırasıyla şunlardır):

1 - İstanbul ve tevâbi'i Ermeni patrikliği.

2 - Patriklik berâtı.

3 - Mucibince amel oluna diye berât-ı nişân-ı alişân hatt-ı şerif-i şevket-râ'if-i şâhâne keşîde buyurulmuştur.

4 - Patrik-i mûmâ-ileyhin azliyle yerine diğeri nasb ve ta'yin olunmuştur, fî evâsıt-ı RE (Rebiyyü'l-evvel) sene 1265 (14/23 Şubat 1849).

Nişân-ı hümâyûn oldur ki,

İstanbul ve tevâbi'i Ermeni patriki bulunan Haçadur piskopos alîl ve ihtiyar ve husûsât-ı vâkıa'-i milleti hüsn-i idareye vücutca adîmü'l-iktidâr olduğundan patriklik-i mezkûrdan istifa etmiş olduğuna mebni müteallik olan irâde-i seniyye-i mülûkânem mucibince merkûmun azliyle, Ermeni milleti mu'teberânından lâzım gelenler usûlü veçhile patrikhanede bi't-tecemmü' İzmir marhasası sâbık işbu dârende-i berât-ı hümâyûnum iftihâr-ı muhtarü'l-milleti'l-Mesihiyye Mateos piskopos dâmet rütbetehu cümle ma'rifetiyle patrikliğe intihâb olunmuş olduğundan muahharan sünûh ve sudûr eden irâde-i mevhibet-ifâde-i şehriyârânem muktezâ-i münîfi üzere mûmâ-ileyh millet-i merkûme üzerine patrik nasb ve ta'yin kılınmış idiğine binâen mu'tad olan mîrî pişkeşi mâliye hazîne-i celîlesine teslim olunmak üzere yedine şurûtu derciyle bâlâsı hatt-ı hümâyûnumla muvaşşah berât-ı alişânım verilmek bâbında istid'a-i inayet etmekden nâşi kuyûda lede'l-mürâcaa İstanbul ve perâkende-i Anadolu ve Rumeli ve tevabi'i Ermeni patrikliği yüz bin akçe mîriye pişkeş ve on üç yük elli iki bin üçyüz seksen dokuz akçe mâl-ı maktu'ı ile bâlâsı hatt-ı hümâyûn-ı şevket-makrun-ı şahânemle muvaşşah berât-ı alişânım mucibince merkûm Haçadur râhibin üzerinde olduğu mukayyed olarak resm-i pişkeş olan meblâğ-ı mezbûr berveçh-i nakdin hazîne-i mezkûreye teslim olunduğunu müş'ir, mahallinden memhûr sûret-i rûznâmçesi verilmiş olmağın, ol bâbda sâdır olan emr ve irâde-i aliyyem mucibince bu berât-ı hümâyûnumu verdim ve buyurdum ki mûmâ-ileyh Mateos piskopos İstanbul ve perakende-i Anadolu ve Rumeli ve tevâbi'i Ermeni patrikliğine mutasarrıf olup, patrikliğine tabi yerlerde olan marhasalar ve papaslar ve sair Ermeni taifesinin büyüğü ve küçüğü, piskopos-ı mûmâ-ileyhi üzerlerine patrik bilip ve patrikliğine müteallik umûrlarında mûmâ-ileyhe müracaat edip doğru sözünden tecavüz eylemeyeler ve patrikliğine tabi yerlerde azl ve nasba müstehak olan marhasaları ve papasları ve karabaşları, patrik-i mûmâ-ileyh âyinleri üzere

azl ve nasb eyledikde aherden kimse mümâna'at eylemeyip karışmayalar ve mûmâ-ileyhin arzı olmadıkça marûzât-ı saire ile hiç kimseye marhasalık verilmeyip ve sair vakıflarına müteallik olan hususları mûmâ-ileyh tarafından görülüp aherden müdahale olunmaya ve bi-lâ vâris fevt olan papas ve keşiş ve marhasa ve karabaşlar ve mârebet ta'bir olunur keşişe avratların mu'tâd-ı kadîm üzere patrike ait metrûkâtların[ı], patrik-i mûmâ-ileyh ve yahud tarafından vekilleri mîri için ahz ve kabz eyledikde hilâf-ı mu'tâd ve kadîm beytü'l-mâl ve kassâm âdemları müdahale eylemeyeler ve kadîmden zabt ve tasarruflarında olan kilise ve manastırlarına ve ziyaretgâhlarına ve kendilere tabi kadîmden alâka edegeldiklerine ve bu âna değin icra eylediklerine me'muriyet-i devlet-i aliyyem taraflarından ve aherden bî-veçh müdahale olunmayıp ve patrik-i mûmâ-ileyhin ma'rifet ve izni yoğiken âyinlerine muhalif bazı kura papasları nikâh caiz olmayan zimmi[ye] nikâh eylemeyeler ve bir zimmiye avrat erinden kaçsa ve bir zimmi avrat boşamalı ve yahud almalı olsa, aralarına patrik-i mûmâ-ileyh ve yahud vekillerinden gayri kimse girmeyip ve karışmaya ve fevt olan Ermeni papasları, marhasalar ve keşişler ve sair Ermeni taifesi kendi âyinleri üzere kiliseleri fukarasına ve patrike her ne vasiyet ederlerse makbul olup, Ermeni şahitleri ile şer'ile istima' oluna ve âyinlerine muhalif vaz' ve hareket eden Ermeni marhasaları ve papas ve keşişleri, patrik-i mûmâ-ileyh âyinleri üzere te'dip ve saçların tıraş ve kendilerin papas ve karabaşlıktan azl ve kiliseleri ahere verdikte müdahale eylemeyeler ve patrikliğine tabi yerlerde kadîmî kendi âyinleri üzere kiliselerine müteallik bağ ve bahçe ve çiftlik ve çayır ve tarlaları, ayazma ve panayır ve manastırları ve buyût ve dekâkîn ve eşçâr-ı müsmire ve gayri müsmireleri ve sair bunun emsâli kiliselerine vakf olan eşya ve davarları mu'tad ve kadîm olageldiği üzere işbu berât-ı alişânımla Ermeni patriki mûmâ-ileyh Mateos piskopos tarafından zabt ve rabt etdirilip aherden müdahale eylemeyeler ve kilise ve manastırlarına vekil olup düşen patriklik rüsûmundan ekl ve bel' eden papasların ve keşişlerin patrik-i mûmâ-ileyh muhasebelerin gördükte hilâf-ı mu'tâd ve kadîm aharden müdahale olunmayıp ve bazı zî kudret kimseler "*-Şu papazı azl eyle ve kilisesin ahere ver ve yahud şu zimmi avradı şu zimmiye nikâh eyle*" diye âyinlerine mugâyir rencide eylemeyeler ve Ermeniyan taifesinden kilise ve manastırları yoğiken mahalle be-mahalle gezip, hilâf-ı âyin sahîh Ermeni reayaların ifsâd edenler, patrik-i mûmâ-ileyh ma'rifetiyle ve fermân-ı şerifimle alız ve haklarında lâzım gelen te'dibleri ber-muceb-i kânûn-ı ceza icra oluna ve patrik-i mûmâ-ileyhin mürûr ve ubûr eylediği mahallerde bindiği bargirlerine ve yanında olan hizmetcisine ve adamlarına ve tebdil-i câme ve kisve eylediklerine zâbitân taraflarından bî-veçh müdahale

olunmaya ve patrik-i mumâ-ileyhin kendi maişeti için hâsıl olan bağları mahsulün ve tasadduk namıyla zimmi taifesinin veregeldikleri şıra ve yağ ve bal ve sair eşyaların hanelerine nakl eylediklerinde iskelelerde ve kapılarda me'murlardan hiç ferd hilâf-ı mu'tâd ve kadîm rencide eylemeyeler ve Ermeni papasları ve keşişlerinden biri izn-i şerifle alıkonulmak lâzım geldikte patrik-i mûmâ-ileyh ma'rifetiyle alıkonulup ve bir zimminin kendi rızası yoğiken cebren Müslüman eylemeyeler ve patrik-i mûmâ-ileyhin kendi rızası yoğiken "*-Biz sana cebren hizmetçi oluruz*" diye ve sair bahâneler ile, askerî ve sairleri taraflarından rencide olunmaya ve senevî mâl-ı maktu'at beher sene teslim-i hazîne eyledikçe, patriklik-i mezkûra veçh-i meşrûh üzere cebren mutasarrıf olup, ber-veçhile zabt ve rabtına taraf-ı aherden [bir] ferd mâni olmaya ve patrik-i mûmâ-ileyhin tasadduk cem'i için tarafından tayin eylediği râhiplere mürûr ve ubûr eylediği mahallerde zâbıtâ taraflarından müdahale etdirilmeyip ve âyinlerine muhalif nikâh eden zimmiler kiliselerine girmek âyinler[ine] muhalif olmakla fevt olduklarında kuzât ve nuvvâb ve sair zâbitân taraflarından "*-Siz kaldırın*" diye papaslara cebr ve eziyet etdirilmeye ve patrik-i mûmâ-ileyh mûcib-i berât üzere hareket eyleye, patrikliği min ba'd ahere verilmek üzere, mahalline kayd ile şerh verilmeye hilâf-ı şurût-ı berât-ı alişân aherden müdahale ve mu'âraza eylemeyeler ve mûmâ-ileyh Mateos piskopos emsâline kıyâsen kendisi ve kapı kethüdasıyla ma'an on beş nefer adamlarından cizye ve avârız ve tekâlif-i örfiyye mutâlebe olunmaya ve memâlik-i mahrûsemde vâki kilise ve manastırlarının derûnlarında sâkin papas ve karabaşların teftiş ve hesapları patrik-i mûmâ-ileyh ve vekilleri ma'rifetiyle görülüp ve kadîmî Ermeniyana mahsûs kilise ve manastırları ma'rûzât ve mürâselât ile ahere verilmeyip ve aherin deyni için kilise ve manastırların eşyasına taarruz olunmayıp ve rehin olmak üzere alız ve kabz etdirilmeye ve ber-takrib ile alız olunmuş ise ma'rifet-i şer'ile geri mahallerine red ve teslim oluna ve âyin-i kadîmleri üzere bir zimmi avrat boşamalı [olsa] ve avrat üzerine avrat almak ziyâde âyinlerine muhalif olmağın o makûlelere ruhsat verilmeyip, te'dib ve kûşmâl olunup ve patrik-i mûmâ-ileyhin yedinde olan asâsına müdahale etdirilmeyip ve mîri maktû' cem'i için mürûr ve ubûr eden karabaşların mürûr ve ubûr eyledikleri mahallerden ahsen veçhile geçmek için üzerlerinde olan alâtlarına ve hayvanlarına zâbıtân taraflarından müdahale olunmayıp ve kendilere mahsus ve kiliseye müteallik eşyalarından kapılarda ve iskelelerde gümrük ve bâc mutâlebe kılınmaya ve bazı eşirrânın zuhûr eden da'vâları aher mahallerde istimâ' olunmayıp ber-veçh-i hakkâniyet görülmek üzere âsıtâne-i saadetime havâle oluna ve şer'-i şerife müteallik lâzım gelen

da'vâları dersaadetimde görülüp şurût ve kuyûduna mugayır kimse tarafından veçhen mine'l-vücûh ve sebeben mine'l-esbâb dahl ve taarruz olunmaya, şöyle bileler, fî evâil-i Ş (Şaban) sene 1260 (16/25 Ağustos 1844).

Yakubî-Süryani patrik seçiminin onaylanması

(Fermânın üzerindeki not şudur):

Halep ve Şam ve Rakka ve Diyarbakır ve Mardin ve Musul ve kilise-i Deyrü'z-za'ferân ve tevabi'i Yakubî Süryani patrikliği.

Nişân-ı hümâyûn oldur ki,

Ermeni patrikliğine dâhil Halep ve Şam ve Rakka ve Diyarbakır ve Mardin ve Musul ve kilise-i Deyrü'z-za'ferân ve tevabi'i Yakubî-Süryani patriki olan İlyas Matran râhibin vefatı vukû'una mebni patriklik-i mezkûrun yerine ihâlesi lâzım gelmiş olduğundan, işbu dârende-i berât-ı hümâyûnum kıdvet-i muhtarü'l-milleti'l-Mesihiyye Yakup Matran râhib, zîdet rütbetehu, patriklik-i mezkûru üzere ve rü'yetine muktedir bulunmuş idiğinden, patriklik-i mezkûrun râhib-i merkûma tevcihi husûsu Süryani-Yakubî taifesinin muhtar ve kocabaşıları tarafından bâ-mahzar ve inbâ olunmuş olduğundan bahisle resm-i pişkeşi teslim olunmak şartıyla patriklik-i mezkûr râhib-i merkûma bi't-tevcîh şurûtu derciyle bir kıt'a berât-ı alişânım i'tâsı İstanbul ve tevabi'i Ermeni patriki iftihâr-ı muhtarü'l-milleti'l-Mesihiyye Mateos piskopos, dâmet rütbetehu ile millet meclisi mühriyle memhûr, südde-i saadetim eyledikleri arîzalarında istid'a olup kuyûda mürâcaat olundukta zikr olunan Halep ve Şam ve Rakka ve Diyarbakır ve Mardin ve Musul ve kilise-i Deyrü'z-za'ferân ve tevabi'i Yakubî-Süryani patrikliği müteveffa-i merkûmun üzerinde olduğu mukayyed ve mastûr olarak resm-i pişkeşi olan kırk sekiz bin akçe ber-veçh-i nakdin hazîne-i şahâneme teslim olunduğu tahrir ve işâret kılınmış olmağın sâdır olan fermân-ı alişânım mucibince bu berât-ı hümâyûnumu verdim ve buyurdum ki merkûm Yakup Matran râhip zikr olunan Halep ve Şam ve Rakka ve Diyarbakır ve Mardin ve Musul ve kilise-i Deyrü'z-za'ferân ve tevabi'inde sâkin Yakubî-Süryani taifesi üzerlerine ötedenberi olageldiği veçhile patrik olup bi'l-fiil patrikliğine dahil mahallerde Yakubî-Süryani matranları ve papazları ve keşişleri ve sair taife-i mezbûrenin büyüğü ve küçüğü, râhib-i merkûmu üzerlerine patrik bilip, âyinlerine müteallik umûrlarında patrik-i merkûma mürâcaat edip ve yolunda olan sözünden tecavüz etmeyip itâ'atda kusûr etmeyeleler ve patrikliğine ve manastır ve kiliselerine müteallik azl ve nasba müstehak olan matranları ve papas ve keşiş ve sair râhipleri patrik-i merkûm âyinleri üzere azl ve nasb eyledikde aherden kimse müdahale eylemeyip, patrikliğine dahil kasaba ve kurâda

vâki Yakubî-Süryani taifesi yedlerinde terk olunan kilise ve manastırlarına ve âyinlerine müteallik umûrlarında aher milletden kimse mâni' olmayıp ve sair vakıflarına müteallik olan hususları dahi patrik-i merkûm ma'rifetiyle görülüp aher milletden [bir] ferd karışmayıp kat'a müdahale eylemeyeler ve bazı zî kudret kimseler "*-Şu papası filân mahalle gönder*" ve yahud "*-Şu papası azl ve yerine şu râhibi nasbeyle*" diye ve sair bahâneler ile âyinlerine muhalif ol veçhile teaddi edenler ve nizâm-ı kadîmlerinin ihtilâfına bâis olanlar, ma'rifet-i şer'ile men' ve def' olunup ve Yakubî-Süryani milletinden bazıları birbirleriyle münâza'a eylediklerinde, patrik-i merkûmun bir türlü müdahalesi yoğiken, ehl-i örf taifesi ve sair taraflarından, hilâf-ı şer'-i şerif tecrîm etdirilmeyip ve Yakubî-Süryani taifesinden dahi kendi âyinleri üzere kiliselerin terk ve aher zimmileri ihlâl ve ihtilâl için aher milletin kiliselerine varanlar, patrik ma'rifetiyle âyinleri üzere men' ve bazı Yakubî-Süryani râhipleri dahi patrik-i merkûmun izn ve ma'rifeti yoğiken kasaba ve karyelerde mahalle be-mahalle gezip hilâf-ı âyin fesâda bâis olanlar patrik-i merkûm ma'rifetiyle şer'an lâzım gelen te'dipleri icra olunup ve bazı kiliselerine vekil olup ruhbân fukarasının nafakaları için cem' eyledikleri sadakât ve nüzûrât ve saire mahsûlâtı iksâ ve bel' etmemek için âyinleri üzere muhasebesin gördükde aherden müdahale olunmayıp ve kadîmden Yakubî-Süryani kilisesi iken ehl-i örfe istinâd ile aher milletden tegallüben zabt eyledikde kilise ve manastırlarına ke'l-evvel Yakubî-Süryani [milleti] tarafından zabt etdirilip,sair milletler müdahale eylemeyeler ve bi-lâ vâris mürd olan matranların ve papasların ve keşişlerin ve kalugaryaların mu'tâd-ı kadîm üzere patrike ahd olan metrûkâtların patrik-i merkûm ve yahud vekilleri ahz ve kabz eyledikde hilâf-ı mu'tâd-ı kadîm beytü'l-mâl ve kassâm âdemlari müdahale eylemeyip ve kadîmden Yakubî-Süryani taifesi zabt ve tasarruflarında olan kiliselerine ve manastırlarına ve ziyaretgâhlarına ve âyinleri üzere mabedlerine ve kendilere tabi hem-milletlerine ve kadîmden alâka edegeldiklerine ve bu âna değin âyinlerince icra eylediklerine ve izn-i şer'ile ve evâmir-i şerifemle vaz'-ı kadîmi üzere manastır ve kiliselerinin meremmatlarına ehl-i örf taifesi taraflarından [ve] taraf-ı aherden bî-veçh dahl ve taarruz olunmayıp ve patrik-i merkûmun ma'rifet ve izni yoğiken, ayinlerine muhalif kura papasları, nikâh caiz olmayan zimmiye nikâh eylemeyip ve bir Yakubî-Süryani zimmi avrat erinden kaçsa ve bir zimmi avrat boşamalı ve almalı olsa, aralarına patrik-i merkûmdan gayri kimse girmeye ve karışmaya ve mürd olan Yakubî-Süryani matran taifesi ve papasları ve keşişleri avratları ve sair Yakubî-Süryani taifesi, kendi âyinleri üzere kilise ve manastırları fukarasına ve patrikine her ne vasiyet ederler ise makbul olup kimse tarafından müdahale

olunmaya ve âyinlerine muhalif vaz' ve hareket eden Yakubî-Süryani papasları ve keşişleri, patrik-i merkûm âyinleri üzere te'dib ve saçların tıraş ve kendilerin papaslıkdan azl ve kiliselerini ahere verdikde kimse müdahale eylemeyip ve patrik-i merkûmun kimseye sahih subût bulmuş deyni ve kefâleti [yoğiken], bazıları mücerred celb-i mâl kasdıyla Yakubî-Süryani milletinden -"*Şu zimmilerde alacağımız vardır. Patrikleri bulunduğun hasebiyle senden alırız*" diye mademki üzerine şer'an bir nesne sâbit olmadıkça, hilâf-ı şer-'i şerif rencîde edilmeyip ve akd-i nikâh ve fesh-i nikâh ve münâzaün-fîh olan iki Yakubî-Süryani zimmi, mabeynlerin rızâlarıyla ıslâh edip ve onat veçhile âyinleri üzere kiliselerinde yemîn verdirip ve afaros ta'bir olunur te'dib eylediklerinde, hilâf-ı mu'tâd-ı kadîm, ehl-i örf taifesi taraflarından tecrîm ve takrîm eylemeyeler ve memâlik-i mahrûsemde sâkin Yakubî-Süryani taifesinden, sadaka cem'i için patrik-i merkûm ve yahud vekilleri mürûr ve ubûr eylediği mahallerde bindikleri bargirlerine ve yanında olan hizmetçisine ve adamlarına ve tebdil-i câme ve kisve eylediklerine ve patrik-i merkûmun elinde getirdiği asâsına ve kânûn-ı kadîm üzere giydiği libâsına mîr-i mîrân ve mîr-i livâ paşadan [veya] bir zâbitân tarafından muhalefet ve teaddi ve müdahale olunmayıp ve bindikleri bargir ve katırları ulak ve askerî ve sairleri tarafından alınmayıp ve müdahale etdirilmeye ve patrikliğine tabi kadîmden kiliselerine vakf olan bağ ve bahçe ve çiftlik ve çayır ve tarlalarına ve manastırlarına ve ayazmalarına ve panayırlarına ve değirmenlerine [ve] buyût ve dekâkîn ve eşcâr-ı müsmire ve gayri müsmirelerine ve sair kiliseye vakf olan eşya ve davarlarına bundan evvel ve bunun emsâli Yakubî-Süryani patriki olanlar bu veçhile mutasarrıf olagelmişler ise mersûm Yakup matran râhip dahi ol minvâl üzere zabt ve tasarruf eyleyip patrikliği umûruna aherden kimse veçhen mine'l-vücûh ve sebeben mine'l-esbâb bir türlü dahl ve taarruz kılmayalar, şöyle bileler, fî evâil-i CE (Cemaziye'l-evvel) sene 1263 (17/26 Nisan 1847).

SONUÇ

Metin içinde zaman zaman değinilmekle birlikte yayınlanan ve açıklanmaya çalışılan belgelerden çıkarılacak önemli sonuçlar vardır. Bu sonuçlar şöyle özetlenebilir:

1 - Osmanlı Devletinin çökmesine ve Avrupa'da yayılmacı politikanın ortaya çıkmasına paralel olarak, Avrupa devletlerinin Osmanlı Devletinin iç işlerine karışmaları da artmaya başlamıştır. Bu karışmalarda en önemli bahanelerden biri Hıristiyan teb'anın korunmasıydı. Bu konuyla ilgili görülen en önemli sorun da "Kutsal Yerler Meselesi" idi. Kudüs ve çevresinde Hıristiyanlarca kutsal sayılan bazı yer ve binaların bakım ve onarımı ile benzeri işler Hıristiyanlığın çıkışından beri buradaki toplumlar arasında sürekli bir anlaşmazlık konusu olmuştu. Bu durum, Kudüs'ün Osmanlı yönetimi altına girmesi üzerine -daha önceki durum da gözönüne alınarak- çözüme kavuşturuldu. Avrupa'nın, Osmanlı Devletine müdahale etmek veya iç işlerine karışmak için bahane aramaya başlamasına kadar zaman zaman ortaya çıktı ise de ya Kudüs Kadısı tarafından mahallinde veya Dîvân-ı Hümâyûn'da çözüme kavuşturuldu.

İşte, imparatorluğun son yıllarında önemli bir problem haline gelen bu meselenin aslı, gerçek yüzü ve kutsal yerlerin statüsünün tesbiti ancak bu belgelerin incelenmesiyle ortaya konulabilir.

2 - Belgelerde açıkca görüldüğü üzere kutsal yerler ve diğer konularda Ermenilere tanınan haklar en kesin ve güvenilir biçimde sağlanmıştır. Yavuz Sultan Selim, Kudüs Ermeni patriki III. Serkis ile birlikte Kudüs Rum patriki Attalia'ya da benzer bir fermanla hemen hemen her türlü hak ve özgürlüklerini iade etti. Rum patriki de Ermeni patriki ile birlikte Padişahı Kudüs'de karşılayanlar arasında idi.

Bilindiği gibi İstanbul'un fethinden sonra Fatih, Rum patrikhanesinin yeniden kurulmasına izin vermiş ve yaklaşık 1461 tarihinde de yeni bir Ermeni patrikhanesinin kurulmasını sağlamıştır.

Fatih, İstanbul Rum patriğine verdiği bir fermanla patrikhaneye ve Rum toplumuna birtakım hak ve imtiyazlar tanımıştır. Bazı Türk ve yabancı kaynaklar, Padişahın Ermenilere de Rumlarınkine benzer birtakım imtiyazları içeren bir ferman verdiğini kaydetmektedirler. Ancak, kaynaklarda verildiği belirtilen bu fermanların ne orijinalleri, ne de suretleri bugüne kadar elde edilememiştir.

İstanbul Ermeni patriğine verilen fermanla ilgili olarak Yervant Gomidas Çark "Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler, İstanbul 1953" adlı eserinin 9. sayfasında Fatih ve II. Bayezid'in verdiği fermanların halâ Kumkapı Ermeni patrikhanesinde bulunduğunu yazıyorsa da patrikhaneye ve kendisine yapılan başvuruda böyle bir belgenin bulunmadığı cevabı verildi.

İşte bu araştırmada sözkonusu edilen Yavuz Sultan Selim'in, Kudüs Rum ve Ermeni patriklerine verdiği fermanlar ve ondan sonra gelen Osmanlı padişahlarının fermanları bu noktada büyük bir önem taşımaktadır. Çünkü fermanlar incelendiğinde görülecektir ki ilk verilen fermanlarla sonraki yüzyıllarda verilenler arasında büyük farklar yoktur. İçerikleri hemen hemen aynıdır. Kendilerine tanınmış olan hak ve imtiyazlarda önemli bir değişiklik olmamıştır. Oysa aradan yaklaşık 400 yıl geçmiştir.

Fatih'in İstanbul Rum ve Ermeni patriklerine verdiği fermanların orijinal ve suretleri elimizde bulunmamakla birlikte ondan sonra gelen Osmanlı padişahlarının verdikleri fermanların asılları veya suretleri elimizdedir. Bu noktadan hareketle İstanbul patriklerinin elde olan fermanları incelenerek, Fatih'in verdiği fermanların içerikleri en azından ana hatlarıyla tesbit edilebilir. Esasen mevcut fermanlarda belirtilen hak ve imtiyazlar ile Fatih'in verdiği ve kaynaklara yansıyan hak ve imtiyazlar büyük bir benzerlik göstermektedir ki bu da ileri sürülen tezi kanıtlar.

3 - Osmanlı Devletinde yaşayan Gayrimüslim azınlıklara (özellikle Ermeni ve Rumlara) sosyal, ekonomik, hukukî ve dinî bakımdan ne gibi haklar tanındığı konusunda bu belgeler oldukça ayrıntılı bilgi vermekte ve bu toplulukların, Osmanlı toplum yapısı içindeki durumlarını ve yerlerini açıklamaktadır. Verilen bilgilerin Suriye ve çevresindeki azınlıklarla ilgili olması ve bunlara tanınan hak ve imtiyazların Anadolu ve Balkanlardaki Gayrimüslimlere tanınan hak ve imtiyazlara benzerlik göstermesi ayrı bir önem arzetmektedir.

4 - Osmanlı Devletinin son 50 yılında ortaya çıkan bir "Ermeni Meselesi" vardır. Bazı araştırıcılara göre bu meselenin bir kısım önemli sebepleri imparatorluğun iç yapısı ile ilgilidir. Konuyu bu şekilde değerlendiren araştırıcılar herşeyden önce bu fermaları görmeli ve Ermeni olaylarına hangi noktalardan gelindiğini açıklamalıdırlar. Belgeler incelendiğinde, Ermeni meselesinin asıl sebeplerinin imparatorluk dışından kaynaklandığı görülecektir.

5 - Ermeniler için belirtilen bu durum, Osmanlı yönetiminde yaşamış Rumlar ve diğer Gayrimüslim topluluklar için de aynen geçerlidir.

BİBLİYOGRAFYA

Yavuz'un Mısır seferi ve bu sefer sırasındaki Kudüs ziyareti için birinci elden kaynaklar selimnamelerle arşiv belgeleridir. Maalesef selimnamelerden geniş ölçüde yararlanmak mümkün olmadı. Çeşitli selimnamelerin, Türkiye'nin ve dünyanın çeşitli kütüphane ve arşivlerinde dağınık olarak bulunması bunun ana nedenidir. Yalnız, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi yazma kütüphanesinde bulunan, Arifî'nin Farsca manzum şehnamesinde [1] ayrıntılı bilgi yoktur. Yine aynı kütüphanede "*Dâsitâ-ı Hazret-i Sultan Selim*" şeklinde kayıtlara geçen eser [2], ilk bakışda selimname gibi görünmekte ise de, yaptığımız incelemeye göre, büyük bir ihtimalle Hoca Saadettin Efendinin Tacü't-tevarihinin yazma bir nüshasıdır. Eser 1512 (Hicrî 918) tarihinden başlayıp, Yavuz'un ölümüne kadar olan olayları içermektedir. Tahminimize göre dört ayrı cilt halinde kopya edilen bu nüshanın bir cildi (tahminen üçüncü cildi) yalnız Yavuz dönemine ayrılmıştır. Bu nedenle eseri görenler ilk anda selimname olarak düşünmüşlerdir. Şimdilik tesbit edebildiğimize göre bu yazma, yalnız Prof. Dr. Şinasi Altundağ tarafından kullanılmıştır [3]. Prof. Altundağ da bunun Tacü't-tevarih olduğunu kaydetmemiştir. Eserin son sayfasında değişik mürekkep ve değişik bir yazı ile "*Harrerehü'l-fakîr Ebubekir hayrü'l-müştehir be-Muradhanzâde ufiye anhu,*

Hayra yazsın şerrini ânın kirâmen kâtibin,

Kim dua ile anarsa işbu hattın kâtibin,

fi 25 Cemaziye'l-evvel sene 1199". Son sayfaya eklenen bu notun kitabın sahiplerinden biri tarafından yazıldığını sanıyoruz. bu notun hemen üzerinde asıl metinle aynı yazı karakteri ve aynı mürekkeple şu kayıt yazılmıştır "*Ketebehü'l-hakîrü'l-fakîr Hüseyin bin Mehmed, gafere Allahu lehu ve li-vadiyyi ve ahseni ileyhuma ve ileyhim*". Bu kayıtdan, eseri istinsah edenin Mehmet oğlu Hüseyin olduğu anlaşılmaktadır.Ancak müstensih, eserin adını "*Tevârîh-i Selâtin-i Âl-i Osman*" olarak yazmıştır. İstinsah tarihi de 12/21 Mart 1689'dur. Yazma, kütüphane kayıtlarına, ilk cümlesi (Dâsitân-ı

[1] Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yazma Kütüphanesi, Muzaffer Ozak yazmaları no. 84, (AÜ, DTCF, MO).

[2] AÜ, DTCF, MO no. 817.

[3] Şinasi Altundağ, İslam Ansiklopedisi, I. Selim maddesi, s. 433.

Hazret-i Sultan Selim) eserin adı sanılarak kaydedilmiştir. Yazma 288 sayfadır. Osmanlı nesih yazısıyla yazılmıştır. Yazılar okunaklıdır ve eser iyi korunmuştur.

Aynı kütüphanede, Gelibolulu Ali'nin *"Künhü'l-ahbâr"* adlı eserinin basılmamış kısmının bir nüshası da vardır[4]. Fakat bu nüsha Kanuni dönemine aittir.

Konumuzla ilgili bir kaynak da Halil Edhem'in *"Mısır Fethi Mukaddemâtına Ait Mühim bir Vesika"*[5] adlı eserinde geçmektedir. Burada *"İbni Zünbül"* diye bir kaynaktan söz edilmektedir. Böyle bir kaynağa hiç rastlamadığımız gibi bu ismin baskı hatası sonucu yanlış yazıldığını sanıyoruz. Çünkü, Hammer'de[6], aynı devir olayları anlatılırken Ibn-Zeynel (Ibn-Seinel) diye bir kaynak gösterilmektedir. Arap harfleriyle yazıldığında her iki kelimenin birbirine karışması çok kolaydır[7]. Dolayısıyla, Halil Edhem'in makalesinde geçen İbni Zünbül'ün, Hammer'deki İbni Zeynel'le aynı olduğu söylenebilir.

Prof. Dr. Adnan Erzi'de, bulunan dört adet selimname de, diğer selimnamelerin nüshalarıdır. Selimnameler konusunda, Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesinde yapılmış bir de doçentlik tezi vardır.

Basılmış bulunan selimnamelerde ise konumuzla ilgili ayrıntılı bilgilere rastlanmamıştır[8]. Değerli İngiliz Türkologlarından Celia J. Kerslake'in, doktora tezi olarak hazırladığı Celâlzâde'nin Selimnamesinde de, kendisinin verdiği bilgiye göre, Kudüs'ün fethi tarihi ve Yavuz'un Kudüs'e girişi konularında, diğerlerinden daha fazla ayrıntı yoktur.

Bibliyografyada selimnameleri ve nüshalarını tek tek vermeyeceğiz. Bunun yerine selimnamelerle ilgili araştırmaları ve katalogları vereceğiz. Batı kaynakları konusunda ise, özellikle Prof. Dr. Şehabettin Tekindağ'ın İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi'nin 25. sayısındaki makalesine bakılabilir.

[4] AÜ, DTCF, İsmail Saib Sencer no. 1783.
[5] Türk Tarih Encümeni Mecmuası, İstanbul 1927, 19 (96), s. 34.
[6] Fransızca Tercümesi, c. IV, s. 265.
[7] ابن زيبل-ابن زنبل
[8] Silahşör'ün *"Fetihnâme-i Diyâr-ı Arab"*ında olduğu gibi.

ALİ Hilmi: *Fihristü'l-Kütübi't-Türkiyyeti'l-Mevcûdeti fi'l-Kütüphâneti'l-Hidiviyye,* Mısır 1306.

ALTUNDAĞ, Şinasi: *İslam Ansiklopedisi,* I. Selim maddesi.

BABINGER, F.: *Die Geschichtsschreiber der Osmanen und Ihre Werke,* Leipzig 1927.

BANOĞLU, N. Ahmet: *Yavuz Sultan Selim,* İstanbul 1943.

BAYSUN, M. Cavid: *İslam Ansiklopedisi,* Merc Dâbık maddesi.

BLOCHET, E.: *Catalogue des Manuscrits Turcs de la Bibliothèque Nationale,* Paris 1932-1933, 2 cilt.

BUHL, F.: *İslam Ansiklopedisi,* Kudüs maddesi.

DOZY et de GOEJE, A.: *Catalogus Codicum Orientalium Bibliothecae Academiae Lugduno,* Batavio 1851-1877, 6 cilt.

ERNST, Hans: Die *Mamlukischen Sultansurkunden des Sinai-Klosters,* Wiesbaden 1960.

FERİDUN Bey: *Münşeatü's-selâtin,* İstanbul 1274, 1. cilt.

FLUGEL, Gustav: *Die Arabischen, Persischen und Turkischen Handschriften der Kaiserlich-Köninglichen Hofbibliothek,* Viyana 1865, 3 cilt.

GÖVSA, İ. Alaattin: *Yavuz Sultan Selim,* İstanbul.

GÜCÜYENER, Fuat: *Yavuz Sultan Selim,* İstanbul 1945, 2 cilt.

HALİL Edhem (Eldem): Mısır Fethi Mukaddemetına Ait Mühim bir Vesika, *Türk Tarih Encümeni Mecmuası,* İstanbul 1927, 19 (96).

HAMMER, J. de: *Histoire de l'Empire Ottoman* (Fransızca'ya çeviren, J.J. Hellert), Paris 1836, 4. cilt.

HAYDAR Çelebi: *Ruznâme* (yayınlayan, Yavuz Senemoğlu), İstanbul 1975.

HOCA Saadettin Efendi: *Tacü't-tevarih,* İstanbul 1279, 2. cilt.

————: *Tacü't-tevarih* (yayınlayan, İsmet Parmaksızoğlu), İstanbul 1979, 4. cilt.

HÜSNÜ: *Yavuz Sultan Selim'in Mısır Seferi, 1516-1517,* İstanbul 1930.

İBN İyas *(Muhammed bin Ahmed bin İlyas el-Hanbeli): Bedâyiü'z-zuhûr fi Vekâyi'i'-duhûr* (yayınlayan, Muhammed Mustafa), İstanbul 1932, 5. cilt.

İSTANBUL Kütüphaneleri Tarih-Coğrafya Yazmaları Katalogları, İstanbul 1944.

JANSKY, Herbert: Die Eroberung Syriens durch Sultan Selim I., *Mittelungen zur Osmanischen Geschichte, B. II,* 1923-26, 3. ve 4. defter, s. 173-241.

————:Beitrage zur Osmanischen Geschichtsschreibung über Agypten, *Der Islam,* Berlin 1933 c. XXI.

KAFESOĞLU, İbrahim: *İslam Ansiklopedisi,* Kansu maddesi.

KAN, Muzaffer: *Yavuz Sultan Selim I.in Mercidabık ve Ridaniye Meydan Muharebeleri (1516-1517),* Askerî Tarih Bülteni, sayı 6, Ankara 1978.

KARASAPAN, Celal Tevfik: *Filistin ve Şarkü'l-Ürdün,* İstanbul 1942, c. I.

KÂTİP, Çelebi *Keşfü'z-zünûn,* İstanbul 1971 (2. baskı).

KERSLAKE, Celia J.: *Celalzade Selimnamesi* (Basılmamış doktora tezi), Oxford.

LEVEND, A. Sırrı: *Gazavât-nâmeler ve Mihaloğlu Ali Bey'in Gazavâtnâmesi,* Ankara 1956.

LÜTFİ Paşa: *Tevarih-i Âl-i Osman,* İstanbul 1341.

MANİSA Kütüphaneleri Tarih-Coğrafya Yazmaları Kataloğu, İstanbul 1952.

MÜNECİMBAŞI Ahmet: *Sahâifü'l-ahbâr,* İstanbul 1285, c. III.

MAY, Herbert G. (Edited): *Oxford Bible Atlas,* London 1975 (2. baskı).

PITCHER, Donald Edgar: *An Historical Geography of the Ottoman Empire,* Leiden 1972.

PERTSCH, Wilhelm: *Die Türkischen Handschriften der Herzoglichen Bibliothek zu Gotha,* Viyana 1864.

————:*Die Türkischen Handschriften der Königlichen Bibliothek,* Berlin, 1889.

RIEU: *Catalogue of the Turkish Manuscripts in the British Museum,* London 1888.

RISCIANI, P. Norberto: *Documenti e Firmani, Gerusalemme, Tipografia dei PP. Francescani, 1931.*

ROSSI, Ettore: Elenco dei Manoscritti Turchi della Biblioteca Vaticana, Roma 1953.

SCHWARZ, Klaus: *Osmanische Sultansurkunden des Sinai-Klosters in Türkischer Sprache,* Freiburg 1970.

SMIRNOW, W.D.: *Manuscrits Turcs de l'Institut des Langues Orientales,* Petersburg 1897.

SOLAKZADE Mehmet: *Solakzade Tarihi,* İstanbul 1297.

STRIPLING, G.W.E.: *The Ottoman Turks and the Arabs,* 1511-1574, Urbana 1942.

ŞEREF Han: *Şerefnâme* (Arapça'dan çeviren M.E. Bozarslan), İstanbul 1971, c. II.

TANSEL, Selahattin: *Yavuz Sultan Selim,* Ankara 1969.

TEKİNDAĞ, Şehabettin: Selimnâmeler, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, *Tarih Enstitüsü Dergisi,* İstanbul 1970, c. I, s. 202.

———:Memlûk Sultanlığı Tarihine Toplu bir Bakış, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, *Tarih Dergisi,* İstanbul 1971, sayı 25.

TORNBERG, C.J.: *Codices Arabici, Persici et Turcici,* Bibliothece Universitatis Upsaliensis, 1849.

UĞUR, Ahmet: *Selimnameler* (Basılmamış doçentlik tezi), Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Ankara.

———:Kemal Paşa-zâde'nin VIII. Defteri, *IX. Türk Tarih Kongresi Bildiri Özetleri,* Ankara 1981.

UMAR el İskenderî: *Târih Mısr ile'l-Fethi'l-Osmânî,* Mısır 1336.

UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı: *Osmanlı Tarihi,* Ankara 1964, c. II (2. baskı).

VOLLERS, K.: *Katalog der Handschriften der Univesitats-Bibliothek,* Leipzig 1906.

DİZİN

A

Abdi Çelebi (Abdullah Paşazâde, Halep Defterdarı): 6
Abdullah Paşazâde Abdi Çelebi (Halep Defterdarı): 6
Ablak Sarayı: 7
Abraham (I, Kudüs Ermeni Patriki): 12
Acem Diyarı: 40
Acem Reayası (Acem Taifesi): 39
Adana: 6
Adana ve sis Katogikosluğu İmtiyazları: 29
Âdet-i Pişkeşî: 41
A. Dozy et de Goeje: 53
Afaroz: 48
Afyon: 4
Agâh Sırrı Levent: 54
Agop Serobyan (İstanbul Ermeni Patriki): 30
Ağyazar (Antepli Eghiazar, Kudüs Ermeni Patriki): 27, 39, 40
Ağuan Ermeni Katoğikosluğu: 31
Ahidnâme (Ahidnâme-i Hümâyûn): 22, 33, 34, 36, 38
Ahkâm (Ahkâm-i Şerife): 26, 36, 38
Ahmet (I): 22
Ahmet Uğur: 55
Ahtamar Ermeni Katoğikosluğu: 31
Ahz: 35, 38, 39, 40, 42, 44, 45, 47
Akdeniz Bölgesi: 3
Akşehir: 4, 5
Alaâddin Bey (Alâü'd-devle Bey, Dulkadıroğlu) 3, 4
Alâmet-i Şerif (Alâmet-i Şerife): 34, 37
Ali Hilmi: 53
Aman: 7
Âmiller: 17
Anadolu: 43, 50
Andrea (Mardinli, Kudüs Ermeni Patriki): 24, 34
Ankara: 19
Ankara Üniversitesi D.T.C. Fakültesi Kütüphanesi: 51
Antakya: 6
Antep: 5, 6
Arifî: 51
Arîza: 46
Armenian Communities in Syria under Ottoman Dominion (The): 19
Armenian Question: 19
Arz (Arz-ı hâl): 21, 23, 34, 38, 39, 41, 42
Âsitâne-i Saâdet: 41, 45
Askerî: 45, 48
Atama (bk. Nasb): 16
Atîk Berat: 37
Atilla Çetin: 28
Attalia (Kudüs Rum Patriki): 12, 20, 49
Avârız: 45
Avedis K. Sanjian: 19, 20
Avrupa: 49
Avrupa Büyük Devletleri: 17
Ayazma: 38, 41, 42, 44, 48
Ayn-ı Kasab Konağı: 6
Aynü't-tüccar Konağı: 9
Azl: 35, 38, 39, 40, 42, 43, 44, 46, 47, 48

B

Bâb-ı âli: 20
Bâc: 27, 40, 42, 45
Bağ (Bağ ve Bahçe): 16, 34, 36, 38, 39, 41, 42, 44, 45, 48
Bal: 45
Balkanlar: 50
Bargir: 44, 48
Başbakanlık Arşivi (BAKPT): 10, 11, 24, 28, 29, 31, 32
Başbakanlık Arşivi Kılavuzu: 28
Bâyezid (II): 3, 6, 50

Bayram Çavuş (Kudüs Sancakbeyi, bk. Evrenuz Bey oğlu İskender Bey): 7
Belleten: 6
Berat (Berevât, Berat-ı Âlişan, Berat-i Hümâyûn, Berat-ı Şerif, Berat-ı Nişan-ı Âlişan): 22, 25, 27, 29, 30, 37, 40, 41, 42, 43, 45, 46
Berat-ı Cedid: 25
Bethlehem (bk. Beytü'l-lahm): 14, 16
Beylerbeyi (Beylerbeyiler): 11, 17, 34, 37
Beytü'l-haram: 12, 13
Beytü'l-lahm (bk. Bethlehem, Beytü'l-lahm-i Mağara): 14, 16, 22, 33, 34, 35, 36, 39, 40, 41, 42
Beytü'l-mal âdemleri: 17, 34, 40, 42, 44, 47
Bıyıklı Mehmet Paşa: 5
Bîri's-sebi: 8
Bir Nolu Hatt-ı Hümâyûn Fihristi: 21
Bizans: 26
Bursa: 4
Buruç Hanı Konağı: 8
Buyût: 44, 48

C

Calculiye Konağı (Calculiye Yurdu): 7, 9, 11
Cambridge: 18, 19
Canberdi Gazali: 4, 7
Cebel-i Tur-ı Sina: 25
Cebren Müslüman Eylemek: 45
C. J. Tornberg: 55
Celâl Tevfik Karasapan: 2, 7, 54
Celâlzâde Selimnâmesi: 52
Celb-i mal: 48
Celia J. Kerslake: 52, 53
Cizye: 39, 45
Communion âyini: 25
Constantin: 18
Culhalı Acem Ermenileri (Culhalı İran Ermenileri): 27, 39

Ç

Çaldıran Seferi: 4
Çaldıran Zaferi: 3
Çanlıkilise Marhasalığı İmtiyazları: 29
Çayır: 38, 41, 42, 44, 48
Çerkez Murat Bey (Osmanlı Elçisi): 7
Çiftlik: 41, 42, 44, 48
Çukurova: 3

D

Dahme-i Müteberrike (200 Peygamber Mezarı): 13
Dâsitân-ı Hazret-i Sultan Selim: 51
Davut (Hz., Davut Peygamber): 12, 14
Davut Peygamber Mezarı: 6, 9
Değirmen: 38, 41, 48
Değirmendere: 4
Dekâkin: 44, 48
Der-i Devlet-medâr: 22
Devlet-i Osmaniye Tarihi (Hammer, Atâ Bey çevirisi): 12, 14
Deyr-i Mar Yakup Manastırı: 38
Deyr-i Zeytun Kilisesi (Dayrü'z-zeytun Kilisesi): 16, 33, 35, 39, 40, 42
Deyr Konağı: 8, 9
Deyrzü'z-zaferân: 46
Die Stellung der Nicht-Muslime in der Türkei im 15. und 16. Jahrhundert: 28
Divân-ı Adâlet-irtisam: 22
Divân-ı Hümâyûn: 22, 23, 24, 34, 36, 37, 39, 49
Divân Kâtipleri: 11
Divân-ı Ma'delet-nişan: 21
Divan Rakamları: 28
Divriği: 6
Diyarbakır: 25, 37, 46
Doğu Anadolu: 3
Dokuz Nolu Ermeni Berat Defteri: 24
Donald Edgar Pitcher: 54
Dulkadıroğulları (Dulkadır Beyliği) 3, 4
Dulkadır Toprakları: 4
Düstur: 19

E

E. Blochet: 53
Ebubekir Hayrü'l-müştehir be-Muradhanzâde: 51

Ecmiyazin Katoğikosluğu (Eçmiyazin Patrikhanesi) 27, 31
Edirne: 4
Ehl-i Örf (Ehl-i örf Taifesi): 17, 34, 36, 40, 42, 47, 48
Elbistan: 5
Emr-i Âli (Emr-i Hakânî, Emr-i Hümâyûn, Emr-i Şerif, Evâmir-i Şerife): 21, 22, 23, 26, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 47
Erbâb-ı Timar: 34
Ermeniler (Ermeni Toplumu) 1
Ermeni Ahkâm Defteri (8 nolu): 28
Ermenilerin Atîk Ahkâm Defteri (10 nolu): 28
Ermeni Berat Defteri (9 nolu): 24, 28, 32
Ermeni Berat Defteri (11 nolu): 29
Ermeni Defterleri: 24
Ermeni Kilisesi: 24
Ermeni Patrikliği İltizamından Marhasalık İmtiyazları: 29
Ermeni Sorunu (Ermeni Meselesi, Ermeni Olayları): 17, 19, 50
Ermeni Tanık (Ermeni Şahit): 30, 44
Ermeni ve Katolik Patriklerinin Düzeltilen Beratları: 29
Erzurum: 25, 37
Esat Uras: 19
Eshâb-ı Kirâm: 38
Eski Halep Konağı: 5
Eşcâr-ı Gayr-i müsmire: 44, 48
Eşcâr-ı Müsmire: 44, 48
Ettore Rossi: 54
Eucharistie âyini: 16, 25
Evâmir-i Âlişan (Evâmir-i Âliyye) 22, 23
Evâmir-i Maliye Kalemine Tâbi Piskopos Mukataası Kalemi, 23, 28, 31
Evkaf (bk. Vakıf): 39
Evlâd-ı Emcad: 37
Evrenuz Bey oğlu İskender Bey (Kudüs Sancakbeyi, bk. Bayram Çavuş): 7

F

Fatih Sultan Mehmet: 3, 17, 49, 50
Farsca: 51
F. Buhl: 53
Fehva-i Hümâyûn: 34
Feridun Bey (Münşeatü's-selâtin yazarı): 7, 8, 10, 11, 53
Fermân-ı Âli: 23
Fetihnâme-i Diyâr-ı Arab: 11, 12, 13
Fetva (Fetva-ı Münife, Fetva-i Şerife): 26, 30, 38
Fırat Nehri: 3
Filip (Philippos, Kudüs Ermeni Patriki): 20
Filistin: 12
Filistin ve Şarkü'l-Ürdün: 7
Freiburg: 31
Franz Babinger: 53
Fuat Gücüyener: 8, 53

G

Gayr-i müslim Cemaatlere Ait Defterler: 24, 29, 32
Gazze: 1, 6, 7, 8, 29, 30
Gazze Konağı: 9
Gazze Sancağı: 10
Gelibolulu Ali: 52
Görevden Alma (bk. Azl): 16
Great Church in Captivity (The): 18
Greeks (bk. Yunanlılar) 18
Gustav Flugel: 53
Gümrük: 27, 40, 42, 45
Güneydoğu Anadolu: 3
Gürcüler (Gürcü Milleti, Gürcü Taifesi): 22, 25, 36
Güzelce Kasım Paşa (Hama Sancakbeyi): 7
G.W.E. Stripling: 54

H

Habeş (Habeşler, Habeş Milleti, Habeş Taifesi, Habeş Toplumu): 16, 22, 23, 25, 26, 29, 30, 33, 35, 36, 38, 39, 40, 41, 42
Habeş Kilisesi: 20, 21, 24
Habsü'l-Mesih Kilisesi: 16, 33, 34, 35, 36, 39, 40, 42
Hacer-i Sahra: 12
Haçadur (III, İstanbullu, İstanbul Ermeni Patriki): 31, 43

Hafız Mehmet (Hasan Can'ın babası, Hoca Saadettin Efendi'nin dedesi): 11
Halep: 2, 3, 5, 6, 25, 37, 46
Halil Edhem (Eldem): 52, 53
Halilü'r-rahman (Hebron): 8, 9, 12, 14
Hama: 7
Hama Konağı: 5
Hammer: 2, 12, 14, 15, 52
Hamza (Hz.): 12
Hans Ernst: 53
Han Yunus Konağı: 8
Han Yunus Zaferi: 7, 10, 11
Hasan Can (Hoca Saadettin Efendi'nin babası): 11
Hatmanzâde (Hums Sancakbeyi, bk. İhtimanoğlu): 7
Hatt-ı Hümâyûn (Hatt-ı Şerif-i Şevket-ra'if-i Şâhâne): 21, 22, 23, 43
Hatve: 12, 13
Haydar Çelebi (Rûznâme yazarı): 6, 7, 11, 13, 53
Haydar Çelebi Rûznâmesi: 8
Hayır-bay (Halep Emirü'l-ümerâsı, Halep Vâlisi) 4, 5
Hazine-i Âmire (Hazine-i Celîle, Hazine-i Şâhâne): 39, 41, 43, 46
Hebron (bk. Halilü'r-rahman): 8
Helenseverler: 18
Hem-millet: 33, 34, 35, 36, 38, 39, 40, 42, 47
Herbert G. May (Edited): 54
Herbert Jansky: 54
Hersekzâde: 4
Hıristiyan Dünyası: 14
Hıristiyan Teb'a: 49
Hilan Konağı: 5
Histoire du Peuple Arménien: 24
Histoire Universelle: 19
Hoca Saadettin Efendi (Hasan Can'ın oğlu): 6, 11, 12, 13, 51, 53
Hovhanesiants (Zhamanakagrakan Patmut'iun): 20
Hulefâ-i Râşidin: 21
Hums Konağı: 6
Hums: 7
Hutût-ı Hümâyûn: 22
Hücec-i Şer'iyye (bk. Hüccet-i Şer'iyye): 22
Hüccet (Hüccet-i Şer'iyye, Hüccet-i Şerife) 21, 22, 25, 26, 36, 37, 38
Hükm-i Şerif: 36
Hüsam Paşa: 11
Hüseyin bin Mehmet: 51
Hüseyin Paşa: 8
Hüsnü: 53
Hüsrev Paşa (Karaman Beylerbeyi): 5

I

Ilgın: 5

İ

İbadethane: 15
İbni İyas: 6, 53
İbni Zeynel: 52
İbni Zünbül: 52
İbrahim Alâaddin Gövsa: 53
İbrahim Kafesoğlu: 2, 54
İdris-i Bitlisî: 11
İhtimanoğlu (Hums Sancakbeyi): 7
İlahiyat Fakültesi: 52
İli-bay (Eli-bay, İlli-bay, Elli-bay): 24, 46
İlyas Peygamber: 12
İmtiyaz: 29
İrade-i Âliyye (İrade-i Mevhibet-ifade-i Şehriyârâne, İrade-i Seniyye-i Mülûkâne): 43
İran: 27
İran Ermenileri: 27
İsa (Hz.): 1, 14, 16, 33, 35, 40
İsa Bey oğlu (Kudüs ve Gazze Sancakbeyi, bk. Evrenuz Bey oğlu İskender Bey ve İsa Bey oğlu Mehmet Bey): 10
İsa Bey oğlu Mehmet Bey (Gazze Sancakbeyi): 7
İshak (Hz.): 13
İshak Peygamber Mezarı: 9
İskenderiye: 11
İskender Bey (Evrenuz Bey oğlu, Kudüs Sancakbeyi, bk. Bayram Çavuş): 7
İskender Paşa oğlu Mustafa Bey (Trablus Sancakbeyi): 7
İslam Ansiklopedisi: 6
İslam Hukuku: 17

İsmail Hakkı Uzunçarşılı: 55
İsmet Parmaksızoğlu: 6, 11
İstanbul: 4, 6, 10, 11, 13, 27, 29, 30, 31, 43, 49, 50
İstanbul Ermeni Patrikleri: 18
İstanbul ve Çevresi Ermeni Patrikliği İmtiyazları: 29
İstanbul Ermeni Patrikhanesi (İstanbul ve Tevâbi'i Ermeni Patrikliği): 17, 31, 43
İstanbul Ermeni Patrik Seçimi: 32, 33
İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi: 52
İstida: 30, 46
İş-erleri: 17, 34
İzmir: 43
İzmir Marhasası: 43
İzmit: 4
İzn-i Şerif: 45

J

Jabernheim: 6
Jacque de Morgan: 24
Joseph von Hammer Purgstall (bk. Hammer): 53

K

Ka'be: 12
Kabz (bk. Ahz): 35, 38, 39, 40, 42, 44, 45, 47
Kadı (Kadılar): 17, 21, 34, 37
Kahire: 3
Kakun Konağı: 9
Kal'atu'r-rum: 6
Kalugarya: 26, 38, 42, 47
Kameme (bk. Kiyâme): 16, 21, 22, 23, 25, 29, 30, 33, 34, 35, 36, 37, 39, 40, 42
Kâmil Kepeci Tasnifî: 24, 28
Kâmûs-ı Türkî: 2
Kansu Gavri: 1, 2, 3, 4, 5, 6
Kānun-ı ceza: 44
Kānûn-ı Kadîm: 41, 42, 48
Kanuni Sultan Süleyman: 20, 21, 22, 24, 26, 38, 52
Kapı Kethüdası: 45
Kapı Kulları: 24, 34, 37
Kapıkulu Atlıları: 5
Kapıkulu Piyadeleri: 5
Karabaş: 40, 42, 44
Kara (Kura) Konağı: 6
Karaca Paşa (Halep Beylerbeyi): 6
Karapınar: 5
Kasaba ve Kura Papazları (bk. Kura Papazları): 30
Kasım (Şehzade Ahmed'in Oğlu): 3
Kasîr Konağı: 6
Kassâm Görevlileri (Kassâm âdemleri): 17, 34, 40, 42, 44, 47
Katır: 48
Kâtip Çelebi: 54
Katoğikos: 28, 29, 39, 40
Katoğikos Ağyazar (bk. Ağyazar): 27
Kemal Çelebi (Haleb Kadısı): 6
Kenise: 34, 38, 39, 40
Keşişe Avret (bk. Mârabet): 44
Keşiş (Keşişler): 26, 37, 38, 44, 45, 46, 48
Kıptî (Kıptîler, Kıptî Milleti, Kıptî Taifesi) 16, 22, 23, 25, 29, 30, 33, 35, 36, 38, 39, 40, 41, 42
Kıptî Kilisesi: 21, 24
Kiragos Mnatzakanyan (Kudüs Ermeni Patriki): 29, 30
Kirmanos (Kudüs Rum Patriki): 25, 36
Kiyâme (bk. Kamame): 16
Klaus Schwarz: 31, 54
Kocabaş: 46
Konya: 5
Kostantiniyye: 37
Kramers: 6
Kölemenler (Kölemen Devleti): 3, 4
Kölemen Ordusu: 5, 6
Kölemen Sultanı: 4
Kölemen Sultanlığı: 4
Kölemen Toprakları: 5
Kölemen Valisi: 9
Köy Rahipleri (bk. Kura Papazları): 26
Kubbe-i Sahra: 12, 13
Kudüs: 1, 3, 7, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 26, 27, 29, 30, 31, 33, 35, 38, 39, 40, 41, 49, 50, 51, 52
Kudüs Ermeni Patriki: 20

Kudüs Ermeni Patrikhanesi: 31
Kudüs Ermeni Patrikliği İmtiyazları: 29
Kudüs Kadısı: 24, 34, 49
Kudüs Naibi: 9
Kudüs Rum Patriki: 20
Kuddâs Almak (Kuddâs Âyini, Kuddâs Etmek): 16, 25, 40
Kumkapı Ermeni Patrikhanesi (bk. İstanbul Ermeni Patrikhanesi): 17, 50
Kuneytra Konağı: 8
Kura Rahipleri (bk. Köy Papazları): 38, 42, 44, 47
Kuteyfa Konağı: 6
Kutsal Yerler: 9, 15, 17, 21
Kutsal Yerler Meselesi: 49
Kuyûdât-ı Atîka: 23
Kuyûdât-ı Cedîde: 23
Kuzât: 45
Kuzât-ı Asâkirîn (Kazaskerler): 22
Künhü'l-ahbâr: 52
Kütahya: 4
K. Vollers: 55

L

Lecun Hanı Konağı: 9
London: 18
Lütfî Paşa: 2, 13, 54

M

Mabed (bk. İbadethane): 16, 37, 38, 39, 40, 42, 47
Mahmut (II): 20
Mahzar: 38, 46
Makarios (Kudüs Rum Patriki) 25, 26, 37
Makberelik (bk. Mezarlık ve Medfen): 34, 36, 39
Malatya: 3, 5, 6
Mâl-ı Maktu' (Mâl-ı Maktu'ât): 43, 45
Maliye: 23, 43
Maliye Emri: 23
Mal Sahipleri (Mutasarrıfîn-i Emvâl): 17
Manastır: 15, 16, 34, 35, 36, 38, 39, 40, 41, 42, 44, 45, 46, 47, 48
Manisa Kütüphaneleri Tarih-Coğrafya Yazmaları Kataloğu: 54
Mardıros (III, İran Uyruklu Kudüs Ermeni Patriki): 27, 39, 40, 41, 42
Mardin: 46
Mardinli Andreas (Küdus Ermeni Patriki): 24
Mardinli Haçadur (II. Astvatzatour, Kudüs Ermeni Patriki): 12, 20
Mârebet (Rahibe): 44
Marhasa (Marhasalık): 29, 42, 43, 44
Ma'ruzât: 45
Mar Yakup Kilisesi: 16, 33, 34, 35, 36, 39, 40, 41, 42
Mar Yuhanna Kilisesi: 34, 36
Massachusetts: 19
Mastaba: 7
Mateos Çuhacıyan (II, İstanbul Ermeni Patriki, bk. Matyos): 30, 31, 43, 44, 45, 46
Matran: 46, 47
Matyos (Mateos Çuhacıyan, İstanbul Ermeni Patriki): 30
M. Cavit Baysun: 53
Medfen (bk. Makberelik ve Mezarlık): 34, 36, 39
Mehmet (IV): 22, 25, 26
Mehmet Bey (İsa Bey oğlu, Gazze Sancakbeyi): 7
Mehmet oğlu Hüseyin (bk. Hüseyin bin Mehmet): 51
Memlûklü Savaşları: 6
Menzil: 9
Mercidâbık: 1, 2, 3, 5, 6, 9
Meremmat: 47
Meryem Ana: 1
Meryem Ana Mezarı (Meryem Ana Makberesi): 16, 33, 35, 40
Mescid-i Aksâ: 12, 13
Mes Yapmak: 16
Meşhed Konağı: 5
Meşrûta: 38
Metropolit: 16, 25, 27, 33, 35, 39, 40
Metrukât (bk. Miras): 16, 33, 38, 40, 42, 44, 47
Mevkufat Eminleri: 26, 38
Mezarlık ve Mezar (bk. Medfen, Makberelik): 16

Mezhepdaş: 16
Mısır: 1, 4, 5, 6, 8, 10, 11, 12, 15, 21
Mısır Fethi Mukaddematına Ait Mühim bir Vesika: 52
Mısır Ordusu: 10
Mısır Seferi: 51
Milel-i Efrenc: 23
Millet: 16, 47
Millet-i Ermeniyân: 23
Millet Meclisi: 46
Millet-i Mesihiyye (bk. Millet-i Nasâra): 16
Millet-i Nasâra (bk. Millet-i Mesihiyye): 21
Millet-i Rum: 23
Mine Hanı Konağı: 9
Miras (bk. Metrukât): 16, 26, 30
Mîr-i Liva Paşa: 48
Mîr-i Maktu' Cem'i: 45
Mîr-i Mîrân: 17, 34, 37, 48
Mîr-i Pişkeş: 43
Mîrî Vergi: 27
Mîrî Rüsûm (bk. Mîrî Vergi): 40, 42
Misafirhane (Misafir Evleri): 16, 34, 36, 39
Molla İdris (bk. İdris-i Bitlisî): 11
Muhtar: 46
Mukarrernâme (Mukarrernâme-i Hümâyûn, Mukarrernâme-i Münif): 35, 36, 37
Mum ve Buhur Yakmak (bk. Şem' ve Buhur Yakmak): 16
Musul: 46
Mustafa (III): 22, 23
Mustafa Bey (İskender Paşa oğlu, Trablus Sancakbeyi): 7
Mustansıroğlu (Safed Sancakbeyi, bk. Muzafferoğlu): 7
Mutasarrıfın-i Emvâl (bk. Mal Sahipleri): 17, 34
Muzaffer Kan: 54
Muzafferoğlu (Safed Sancakbeyi, bk. Mustansıroğlu): 7
Muzaffer Ozak: 51
Mübâşirîn (Mübaşirler) 17, 34
Müneccimbaşı Ahmet: 7, 54
Münşeâtü's-selâtîn: 8, 11
Müraf'aa-i Şer'-i Şerif: 21, 36
Mürâselât: 45
Müzevver Emr: 22

N

Nablus: 29, 30
Nablus Kilisesi: 16, 33, 35, 39, 40, 41, 42
Nahl-i Hamza: 12
Nar Çıkarmak (bk. Nar ve Şem' Zuhuru, Nar Yakmak, Nar Ziyareti): 23
Nar ve Şem' Zuhuru: 25, 34, 36
Nar Yakmak: 36, 37
Nar Ziyareti: 16, 21, 25
Nasb (bk. Azl, atama, Nasb ve Tayin): 35, 38, 39, 40, 42, 43, 44, 46, 47
Nasb ve Tayin: 40, 43
Nebk Konağı: 6
Niğde: 5
Nişân (bk. Nişân-ı Hümâyûn, Nişân-ı Şerif): 26
Nişâncı: 11
Nişân-ı Hümâyûn (bk. Nişân, Nişân-ı Şerif): 15, 33, 34, 35, 36, 37, 43
Nişân-ı Şerif (bk. Nişân-ı Hümâyûn, Nişân): 25, 37, 41
Niyazi Ahmet Banoğlu: 53
Nizâm-ı Kadîm: 47
Nuvvâb: 45
Nüzurât: 47

O

Ohannes Musayan (Movsessian, Kudüs Ermeni Patriki): 30
Orthodox Church (The): 18
Osmanlı: 19
Osmanische Sultansurkunden des Sinai-Klosters in Türkischer Sprache: 31
Osmanlı Donanması: 4
Osmanlı Neshi: 52
Osmanlı Ordusu: 5, 6, 8, 9
Osmanlı Sarayı: 20
Osmanlı Toprakları: 17
Ovakim (İstanbul Ermeni Patriki): 17

Ö

Ömer (Hz.): 12, 15, 21, 33, 34, 35
Ömer Camii: 12
Öşür: 27, 40, 42

P

Panayır: 34, 38, 44, 48
Papaz (Papazlar, bk. Keşiş, Rahip, Ruhban): 26, 30, 33, 35, 37, 38, 39, 40, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48
Paris: 24
Paskalya: 25
Patriklik Beratı: 43
Patriklik Rüsûmu: 44
Patrik Seçimi: 24, 29, 30, 31, 32, 43
Perâkende-i Anadolu: 43
Perâkende-i Rumeli: 43
Philhellene (bk. Helenseverler): 18
Pîrî Mehmet Paşa (III. Vezir, Taht Kaymakamı): 4
Piskopos: 16, 25, 29, 30, 33, 35, 40, 43
Piskopos Kalemi: 23
Pişkeş: 25, 27, 28, 30, 37, 39, 43
Piyade Tüfekçi: 11
P. Norberte Risciani: 54

R

Rahip (bk. Keşiş, Papaz, Ruhban): 15, 27, 38, 39, 40, 41, 42, 45, 46
Rakka: 46
Ramazanoğlu Mehmet Bey: 5
Redhouse: 2
Rehin: 45
Remle: 7, 8, 11, 13, 15
Remle Konağı: 9
Resm: 38
Resm-i Pişkeş (bk. Pişkeş): 30, 43, 46
Restan Konağı: 6
Reşid: 11
Reydaniye: 1, 2
Rieu: 54
R. R. Madden: 18
Ruhban (bk. Keşiş, Papaz, Rahip): 33, 35, 39, 40, 42
Rum: 50
Rumeli: 4, 43
Rum Kilisesi (Rum Patrikhanesi): 21, 24, 26, 49
Rummân-ı Davut Peygamber: 12
Rum Patriki: 25
Rum Patrikhanesi (bk. Rum Kilisesi): 21, 24, 26, 49
Rum Şahitler (bk. Rum Tanıklar): 26, 38
Rum Taifesi (Rumiyân, Rumlar, Rum Toplumu): 21, 22, 23, 25, 36, 37, 49
Rum Tanıklar (bk. Rum Şahitler): 26, 38
Russian: 19
Rûznamçe: 43

S

Sadaka cem'i (Sadakât): 47, 48
Sadreyn: 21, 22
Safavi Devleti (Safaviler): 3, 4
Safed: 7
Sağ Garipler: 11
Sağ Ulûfeciler: 11
Sancakbeyi: 17, 34, 37
Santa Sepulchra: 18
Sarız: 5
Sâsâ Konağı: 8
Sawalaniants (Patmut'iun Erusaghemi): 20
Sedud Konağı (Sedud Yurdu): 8, 9
Selahaddin Eyyubî: 15, 33, 34, 35
Selahattin Tansel: 10, 11, 13, 28, 55
Selâtîn-i Maziyye: 21, 22
Selim (I, bk. Yavuz Sultan Selim): 1, 3, 4, 5, 7, 8, 9, 11, 12, 14, 15, 17, 18, 20, 21, 22, 24, 28, 35, 49, 50, 51, 52
Selimnâmeler: 6, 51
Senedât-ı Kadîme-i Mukayyede (bk. Senedât-ı Kaviyye): 23
Senedât-ı Kaviyye (bk. Senedat-ı Kadîme-i Mukayyede): 22
Serkiz (III, Kudüs Ermeni Patriki): 1, 12, 15, 20, 24, 26, 33, 35, 39, 49
Sırp Taifesi: 22
Si-bay (Şam Naibü's-saltanası): 5
Silahdarağalar (Silahdarbaşı): 8, 11
Sina Çölü: 12
Sinan Paşa: 5, 7, 8
Sina Yarımadası: 12
Sipah (Sipahi, Sipahiler): 11, 24, 37
Sipahioğlanı Ağası: 8
Sis: 6
Sis Katoğikosluğu: 29, 31

Solakzâde Mehmet: 7, 54
Sol Garipler: 11
Sol Ulufeciler: 11
Steven Runciman: 18
Subaşılar: 17, 34
Su Kapısı: 16, 34, 36
Suleha-i Kirâm: 17, 34, 37
Sultan Höyüğü Konağı: 5
Sûret-i Defter-i Hakânî: 35, 36, 37
Sûret-i Emr-i Hakânî: 38
Sûret-i Rûznamçe: 43
Suriye: 1, 3, 4, 5, 6, 7, 9, 15
Suriye Atabegleri: 7
Sutherland Menzies: 2
Südde-i Saâdet: 46
Süleyman (Hz.): 12, 14
Süleyman mabedi: 12
Süryani (Süryaniler, Süryani Milleti, Süryani Taifesi): 16, 17, 22, 23, 25, 33, 35, 36, 38, 39, 40, 41, 42
Süryani Kilisesi: 21, 24
Süryani Patriği: 24

Ş

Şah İsmail: 4, 6
Şam: 3, 5, 6, 7, 9, 10, 11, 12, 14, 15, 21, 25, 37, 46
Şehabettin Tekindağ: 2, 6, 52, 55
Şehnâme: 51
Şehsuvaroğlu Ali Bey: 5
Şehzâde Ahmet: 3
Şehzâde Süleyman: 4
Şemseddin Sâmi: 2
Şem' ve Buhur Yakmak (bk. Mum ve Buhur Yakmak): 25, 34, 36, 40, 42
Şeref Han: 54
Şer'i Şerif: 30
Şıra: 45
Şinasi Altundağ: 2, 51, 53
Şu'ayıp Peygamber Mezarı: 9
Şurût-ı Milel-i Muhtelife Defteri: 29

T

Tâcü't-tevârih: 6, 11, 51
Taife-i Rumiyân (bk. Rum Taifesi): 23
Takrir: 30
Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi: 19
Tarih Vesikaları Dergisi: 11
Tarla: 38, 44, 48
Tarsus: 6
Tasadduk Akçesi (Tasadduk Cem'i): 42, 45
Tasarruf: 36
Tebdil-i Câme ve Kisve: 44, 48
Tecdid-i Berevât: 37
Te'dib (Te'dib ve kûşmâl): 45, 47, 48
Tekâlif (Tekâlif-i Örfiyye): 36, 37, 39, 45
Temessük: 22
Tercüman (Tercümanlık): 41, 42
Tevârîh-i Âl-i Osmân (Tevârîh-i Selâtîn-i Âl-i Osmân): 2, 13, 51
Tevki'-i Refi'-i Hümâyûn: 34
Tımarlı Sipahiler: 7
Tımar Sahipleri: 17
Timoty Ware: 18
Tohma Çayırı: 5, 6
Topkapı Sarayı: 11
Topkapı Sarayı Arşivi: 10, 28
Toroslar: 3
Trablus (Trablusşam): 7, 25, 29, 30, 37
Travels in Turkey, Egypt, Nubia and Palestina: 18
Tuman: 2
Tuman-bay: 1, 2, 7
Tuman Hanı Konağı: 5
Tur-ı Sina Piskoposları: 31
Tuzla: 4
Tümen: 2
Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler: 17, 19, 50

U

Ulak: 48
Umar el-İskenderî: 55
Ummâl: 34

Ü

Üçkilise Katoğikosluğu İmtiyazları: 29
Ümit burnu: 4

V

Vakıf: 16, 22, 26, 27, 33, 35, 38, 39, 40, 41, 42 44, 47, 38
Vakt-i İşâ: 13
Vasiyet: 26, 30, 38, 40, 42, 44, 47
Voyvoda: 17,34
Vüzerâ-i İzâm: 21, 22, 34, 37

W

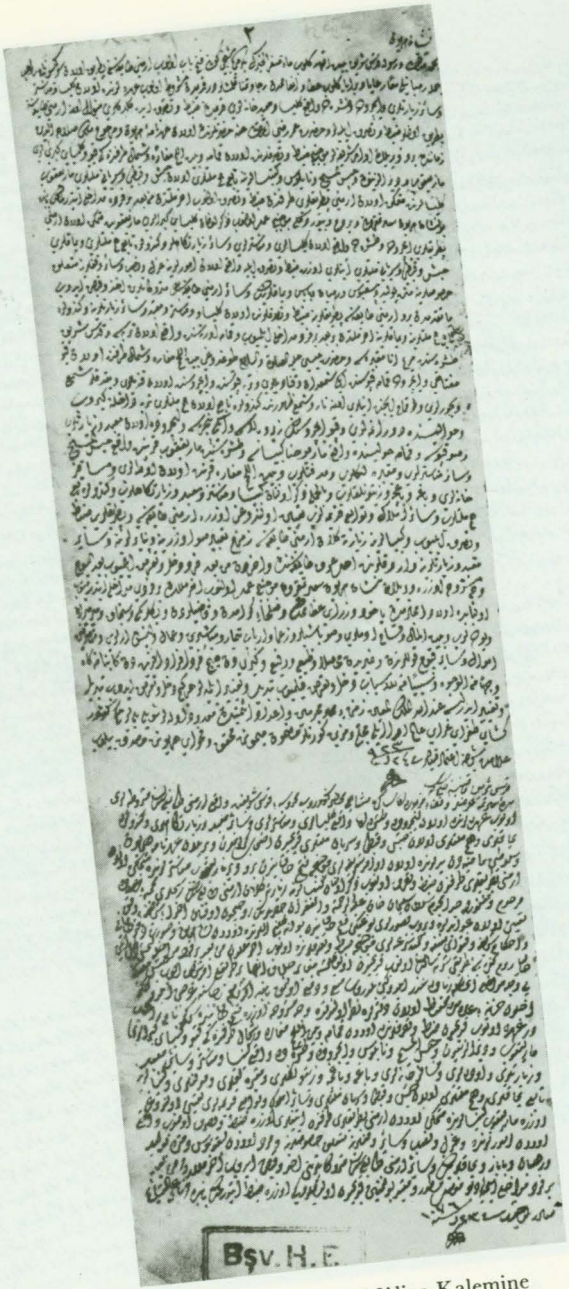
W.D. Smirnovw: 54
Wilhelm Pertsch: 54

Y

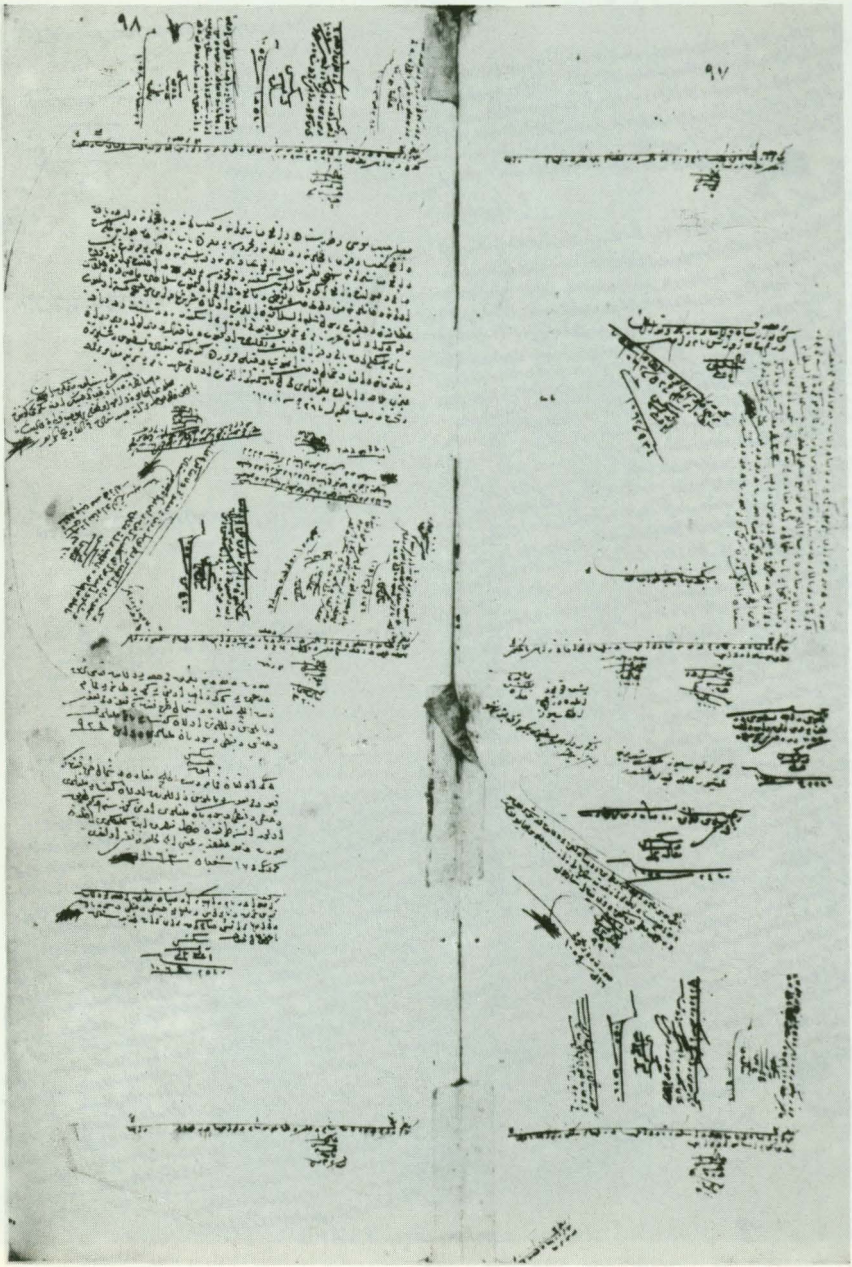
Yağ: 45
Yakubi-Süryani (Yakubi-Süryaniler, Yakubi-Süryani Milleti, Yakubi-Süryani Taifesi): 24, 46, 47, 48
Yakubi-Süryani Matran Taifesi: 47
Yakubi-Süryani Patriği: 24
Yakubi-Süryani Patrik Seçimi: 32, 33
Yakubi-Süryani Patrik Seçiminin Onaylanması: 46
Yakup (Hz.): 13
Yakup Matran (Süryani Patriği): 24, 46, 48
Yakup Peygamber Köprüsü: 14
Yakup Peygamber Köprüsü Konağı: 8
Yamak: 16, 22, 23, 33, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 42
Yavuz Ercan: 28
Yavuz Sultan Selim (bk. I. Selim):, 1, 3, 4, 6, 7, 8, 9, 11, 12, 14, 15, 17, 18, 20, 21, 22, 24, 28, 35, 49, 50, 51, 52
Yeniçeri (Yeniçeriler): 5, 8, 11, 24, 37
Yeniçeri Ağası: 8
Yervant Gomidas Çark: 17, 19, 50
Yorta Günü: 23
Yunanlılar (bk. Greeks): 18
Yunus Bey (Antep Valisi): 5
Yunus Paşa: 5, 8, 11
Yusuf: 13
Yusuf Peygamber Kuyusu: 9

Z

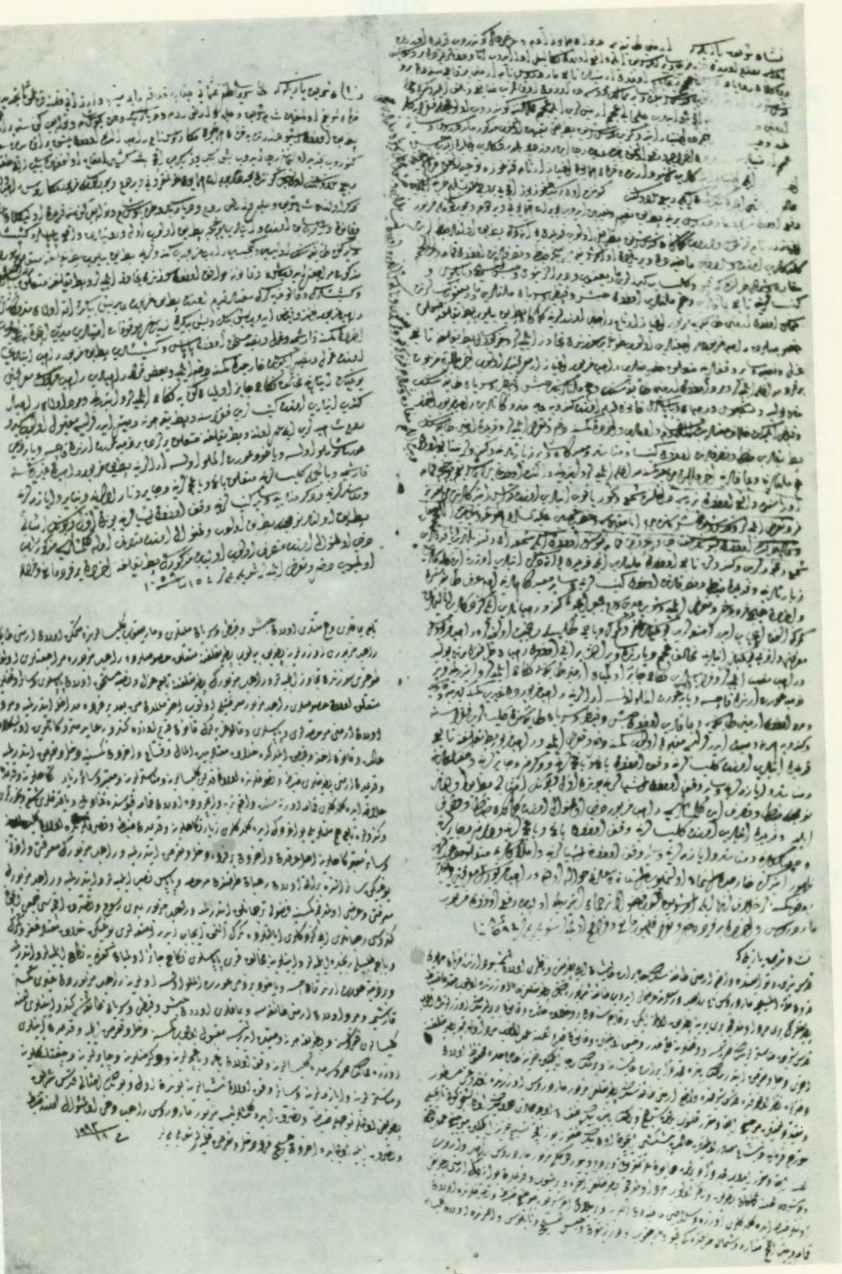
Zâbıtâ (Zâbıtân): 44, 45, 48
Zabt (Zabt ve Rabt): 15, 36, 39, 40, 45
Zafa (Zaka) Konağı: 8
Zaimler: 17
Zaka (Zafa) Konağı: 9
Zemzem: 17, 34, 36
Zeynel Paşa (Anadolu Beylerbeyi): 5
Zeynü'l-abidin Mezarı: 9
Zeytinlik: 16, 34, 36, 39
Zimmî: 38, 42, 44, 45, 47, 48
Zimmî Avret: 47
Zimmiye Avret: 30, 38, 40, 42, 44
Ziyaret (Ziyaretgâh): 35, 38, 39, 40, 42, 44, 47
Zuema: 34

BAKPT, Evâmir-i Mâliye Kalemine
Tabi Piskopos Mukata'ası Kalemi Defteri
no 2539. s. 2

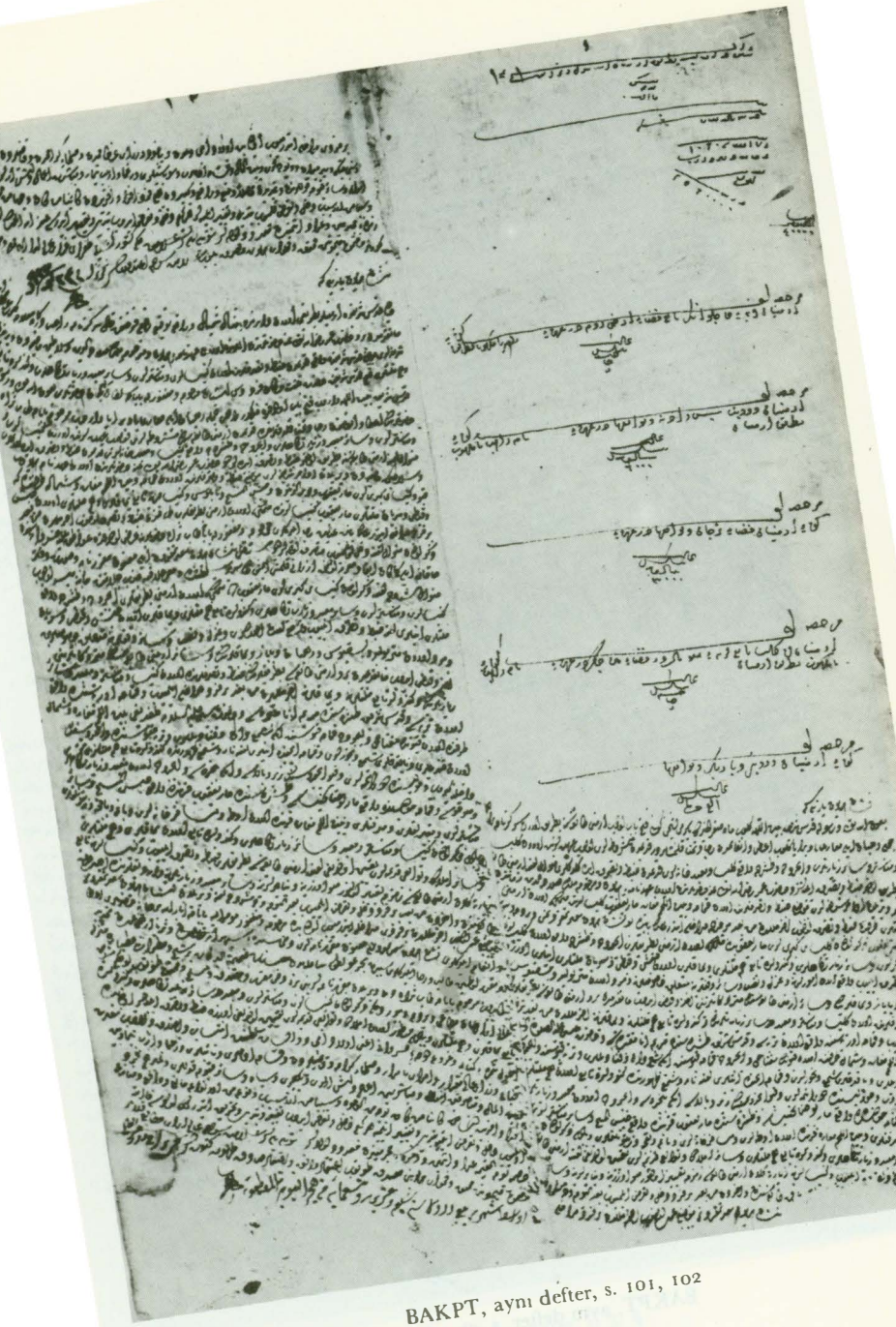
BAKPT, aynı defter, s. 97, 98

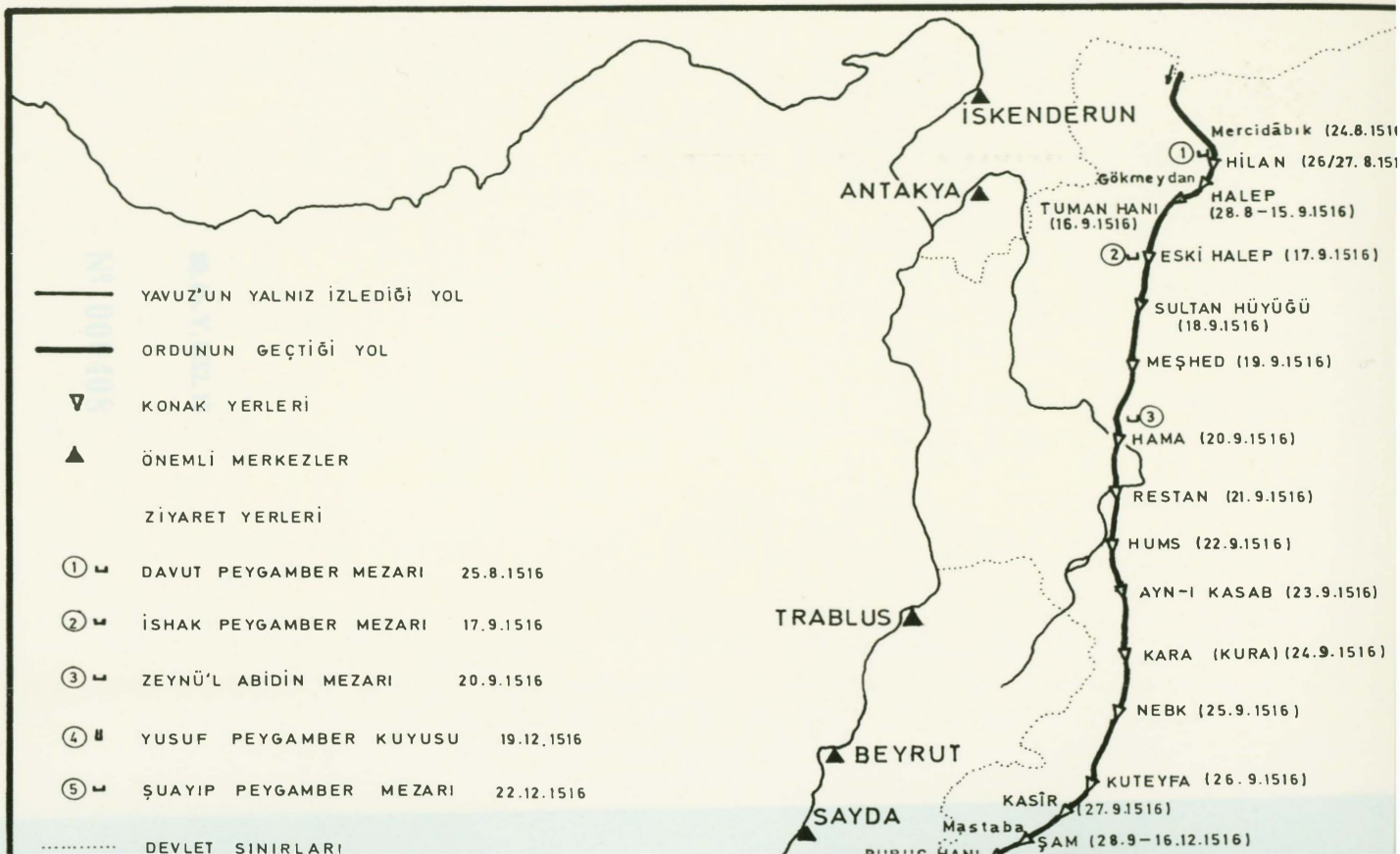
BAKPT, aynı defter, s. 3, 4

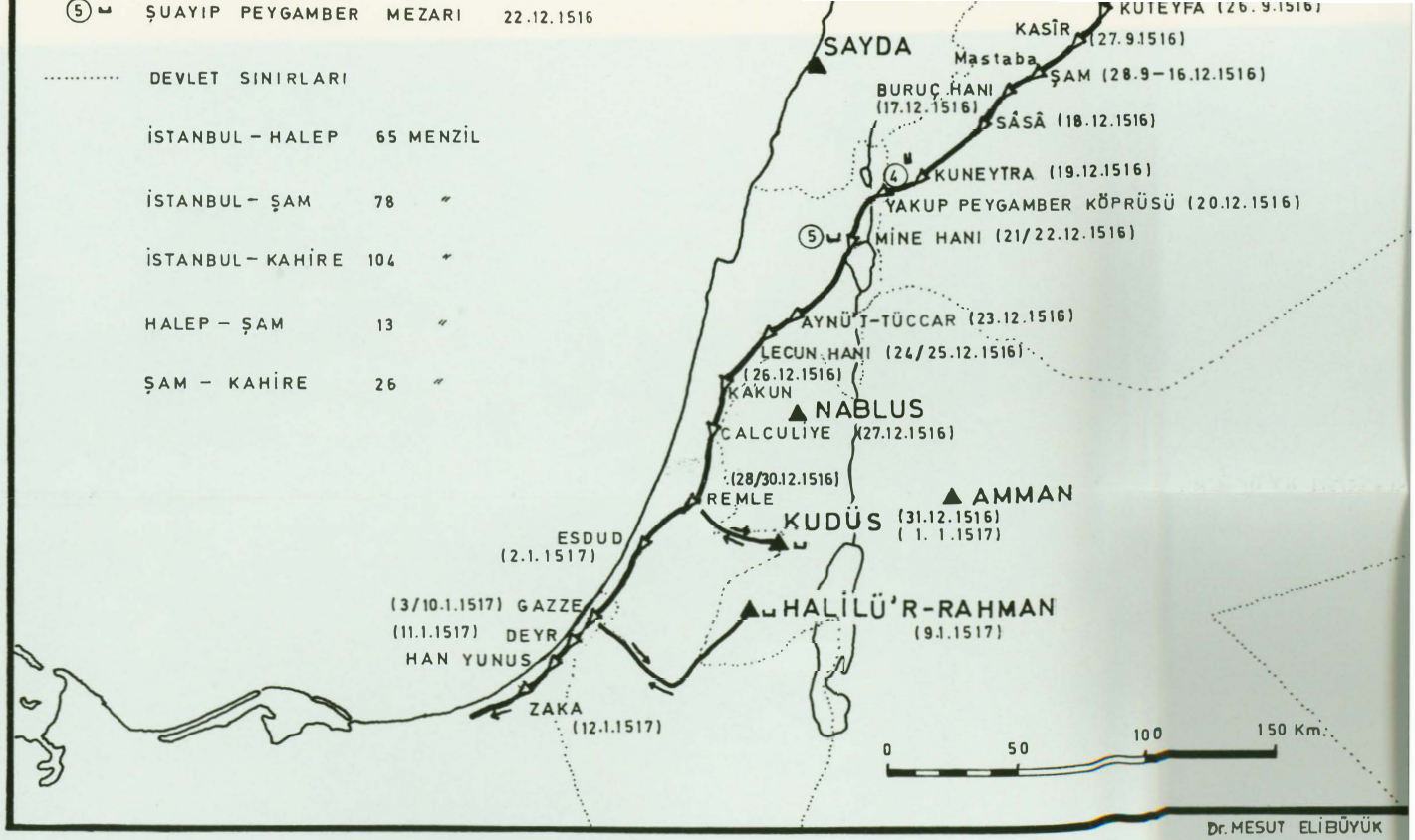

BAKPT, aynı defter, s. 103

BAKPT, aynı defter, s. 101, 102

YAVUZ'UN YALNIZ İZLEDİĞİ YOL
ORDUNUN GEÇTİĞİ YOL
KONAK YERLERİ
ÖNEMLİ MERKEZLER
ZİYARET YERLERİ
① DAVUT PEYGAMBER MEZARI 25.8.1516
② İSHAK PEYGAMBER MEZARI 17.9.1516
③ ZEYNÜ'L ABİDİN MEZARI 20.9.1516
④ YUSUF PEYGAMBER KUYUSU 19.12.1516
⑤ ŞUAYIP PEYGAMBER MEZARI 22.12.1516
DEVLET SINIRLARI
İSKENDERUN
ANTAKYA
TRABLUS
BEYRUT
SAYDA
Mercidābık (24.8.151
① HİLAN (26/27.8.151
Gökmeydan
HALEP (28.8–15.9.1516)
TUMAN HANI (16.9.1516)
② ESKİ HALEP (17.9.1516)
SULTAN HÜYÜĞÜ (18.9.1516)
MEŞHED (19.9.1516)
③ HAMA (20.9.1516)
RESTAN (21.9.1516)
HUMS (22.9.1516)
AYN-I KASAB (23.9.1516)
KARA (KURA) (24.9.1516)
NEBK (25.9.1516)
KUTEYFA (26.9.1516)
KASİR (27.9.1516)
Mastaba
ŞAM (28.9–16.12.1516)

MISIR SEFERİ